

ЗАПИСКИ
ШКОЛЯРА

За Амичісом

подав

Володимир Шухевич.

ЛЬВІВ, 1906.

З друкарні Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Мій перший день в школі.

3. понеділок.

Минуло, мов сон, шість неділь вільного часу! По улицах міста всюда роїлось від дїтей; до книгарень та складів з папером годї було дістатись, а при дверех школи, до котрої тиснулось багато людий, мусїв сторож доглядати порядку. В таку пору завела мене мама у школу; не дуже радо я туди ішов, згадуючи волю та родиме село. Ми ледви дістались до школи. Пани, міщани, мужики, жовнярі, робітники, послужницї тримали за одну руку дїти, а в другій картки вписові. Веселїйше менї стало, коли я розглянув ся по сїнех та клясах, бо зараз і нагадав собі моїх добрих учителїв та товаришїв шкільних, з котрими вже два роки перебув.

О год. 10-їй зібрали ся ми вже в клясі; з моїх торічних товаришїв було всего 15, між ними і Данилко, котрий все першу нагороду діставав. Кляса видалась менї нудною і тісною, скоро я нагадав собі гори і ліси, де літо перебув. Ми дістали нового учителя; жаль менї стало давного; він був такий добрий, жартував та сьміяв ся нераз з нами. Новий учитель, старший чоловік, здавалось — суворий; він дивив ся

на кожного довго, мовби хотів проникнути душу нашу і вичитати все з неї. То перший день, погадав я собі, — ще десять місяців! Кілько то праці, трудів передо мною! Мені заблаглось нараз дуже побачити маму. Она чекала на мене коло брами. Задзвонили. Я в мить опинивсь коло неї, стиснув руку мами і цілював довго, немов би не бачив її вже давно.

Наш учитель.

4. вівторок.

Другого дня сидів наш учитель в класі, коли ми, школярі, ще сходилися. Ми тиснулись до него, щоби его повитати. Розпочалася наука; учитель встав і зайшов поміж лавки; один зі школярів доказував тепер поза его плечима; учитель обернув ся і спостеріг се; школяр зблід зі страху, дожидаючи зі спущеною головою кари.

„Не роби того більше!“ — сказав учитель. Тихо, хоч маком сій, стало в класі; через цілу годину і не рушив ся ніхто з нас. Під кінець лекції став учитель посеред класу і так до нас промовив:

— „Слухайте, діти! Рік цілий маємо провести! Глядіть, щоби в добрі. Учїть ся і будьте добрими. У мене родини нема. Моя родина — се ви. Того року померла моя дорога мати. Я остав ся одинокий. Не маю на сьвітї нікого крім вас, діти; ціле моє серце для вас, всі мої гадки для вас. Будьте моїми дітьми. Я вас люблю; треба, щоби і ви мене любили. Не хочу вас карати; тільки докажіть, що ви добрі, що у вас є серце. Школа буде для нас родиною, а ви моєю втїхою і славою. Не обіцуйте мені нічого. Знаю,

що в душі сказались собі: *таж, будемо дорбими*. Спасибіг вам за те“.

Як раз задзвонили. Тихенько вийшли ми з лавок; школяр, щб в часі науки провинив ся, приблизив ся до учителя і сказав:

— „Вибачні будьте; більше того не зроблю“.

Учитель поцідував его в чоло і сказав:

— „Я надіяв ся сего. Іди, сину мій“.

Нещастє.

7. п'ятниця.

Перед школою велике збіговиско. Ледви дотиснув ся я до школи. В сїнех повно людей, а всі кликали:

„Бідна дитина! Бідний Улян!“

— „Щб стало ся?“ спитав я товариша.

— „Зломив ногу під колесом — сказав Данилко — хотів ратувати другого хлопчика з 1-шої кляси, котрий, перебігаючи дорогу, упав; та ледви его витягнув, сам попав ся під колеса“.

Як раз надбігла і мама Уляна; з плачем увійшла она до директора.

Небавом надїхав лікар; Юлька посадили на віз і повезли до дому. За ним розходились голоси учителів і школярів:

— „Бідний Юлько! Відважний хлопче! Честь тобі сердечний!“

Віз відїхав, а ми мовчки увійшли до кляси.

Зде розпочавсь новий рік шкільний!

Новий товариш.

8. субота.

Нині привів нам директор нового товариша; убране его було інше, як наше; на лиці его видно було несмілість; він певно перший раз в школі.

Сказавши кілька слів учителеви, відійшов директор; тоді учитель взяв хлопця за руку і сказав до нас:

„Діти! се ваш новий товариш з далеких синіх гір, найкрасших сторін нашої землі; полюбіть его так, щоби він не тужив за своїми горами, щоби не чув сего, що він далеко від своєї родини; будьте его братьми.“

По тих словах показав на карті географічній місце родинне нашого нового товариша; відтак сказав:

— „Богданку! ходи сюди! Ти перший в класі; іменем цілої класи повитай нового товариша!

Богданко подав ему руку, говорячи: „Витай нам, товаришу“.

Оба поцілувались, а ми сплеснули в долоні.

„Тихо! обізвав ся учитель; в школі плескати в руки не вільно!“ Але знати було, що він з сего вдоволений.

І наш товариш був урадуваний.

Учитель назначив ему місце в лавці, по чім сказав до нас:

„Памятайте, хлопці, на се, що я вам казав.“

Ледви наш товариш усів, а вже сусіди обдарували его перами, олівцями, зошитами, а один, купця син, дав ему свою новеньку книжку.

Мої шкільні товариші.

11. вівторок.

Тепер я вже пізнав всіх моїх товаришів. Хлопець, що дав новому товаришеви книжку, припав мені найбільше до вподоби; его називають Гаврилко; він ростом найбільший, бо і найстарший; ему вже 12-ий рік; він добрий — вічно усміхнений, хоч поважний, як розумний чоловік. І Кирило мені подобаєсь; він завсїгди веселий; его тато рубає дрова. — Малий Николка горбатий, худий з лица та блідий, убраний дуже бідно; сирота. За те Віктор убраний красно, стріпує пальцями найменшу порошинку із убраня свого. Передо мною в лавці сидить хлопець, котрого звать мулярчиком, бо его батько муляр; лице кругле, як яблуко, ніс як бульба; він нас забавляє часто своїм лицем; робить з губи рило, то писочок заяця, — що его попросимо, а ми всі сміємось, бо есть і справді з чого; він має маленькій дрантивий капелюх і ховає его завсїгди у кишеню. Побіч него сидить Грицько, високий худий, з носом як у сови; очи у него малі; він усе торгує перами, рисунками, а навіть пуделочками від сірників: нігті запускає довгі, на них виписує табличку множення і читає при таблиці, бо, хоч гандляр, ніяк не може навчити ся таблички множення. Є ще один паничик, Тадзьо; дуже він собі пишний, здаєсь — невдоволений з свого сусідства: сидить він між двома хлопцями, котрих я дуже люблю; один з них син коваля, убраний в стару сукману довгу до кісток, блідий, вічно перестрашений, ніколи не смієсь; другий рудий, одна рука у него усхла, носить єї у повітці, перевішеній через рамя; отець его в Америці, а мама продає яблука. Цікавий і мій сусід по лівій руці,

Стефан; малий, присадкуватий, шиї майже не має; до нікого не промовить і слова; здавало би ся, що він нічого не уміє, але як учитель говорить, він зморщить чоло, затисне зуби і слухає пильно. Побіч него сидить Пилип; хлопець се недобрий, зухвалий, збиткуєсь над слабшими, вічно свавільний; его з іншої школи прогнали. Є ще два братя, однако убрані; один подібний на волос до другого; лише капелюхи у них інші; учитель їх розізнати не може, а ми лише по капелюхах пізнаємо їх. Але найкрасший з усіх, се Данилко. Вже пізнав ся на нім і наш новий учитель, все до него звертає ся; здаєсь, найбільше его полюбив. Я, однакож, люблю більше всіх Олексу, сина коваля, того в довгій сукмані, хоч Гаврилко найбільший і може найліпший зі всіх моїх товаришів.

Шляхотний учинок.

26. середа.

Нині прийшов я трохи пізнійше до школи; в класі був незвичайний крик і сьміх. Кількох хлопців докучало бідному Омелькови, тому, що має усохлу руку, що его тато в Америці, а мама перекупкою; они тручали его, кидали в него кістками з сливок, називали его „калікою“. Омелько сидів в лавці блідий, сумний, і споглядав на своїх товаришів, немов би їх упросити хотів, щоби перестали; але они еще гірше ему докучали, а особливо Пилип, той недобрий; він вискочив на лавку, удавав, що носить два коші в руках, наслідуючи перекупку, маму бідного Омелька; она часто приходила до школи по Омелька. Деякі хлопці почали з того ще голоснійше сьміятись. Омелько не стерпів такої зневаги, ухопив каламар і кинув ним на Пилипа;

той подавсь на бік, а каламар поцілив в саму грудь учителя, котрий як раз тоді входив в класу. Хлопці розбрились кождий на своє місце і замовкли перелякани. Учитель став блідий за столом і спитав суворим голосом:

— „Хто се зробив?“

Ніхто не рушив ся. Учитель спитав в друге:

— „Хто се зробив?“

Тепер встав Гаврилко, той, котрого я найбільше люблю, і сказав сміло:

— Се я зробив.

Учитель поглянув на него, потім на нас здивованих, і сказав спокійно:

— „Се не ти зробив.“

На ті слова встав Омелько і плачучи зачав говорити:

— Били мене і зневажали мою маму і мене; не знаючи, щó роблю, ухопив я каламар, кинув...

— Сідай! — сказав учитель. — Ті най встануть, щó ему докучали.

Чотирих встало зі спущеними головами.

— Ви, — сказав учитель, — зневажили товариша, котрий Вас нічим не обидив; висьмівали нещасливого, били его... ви недобрі діти!

Потім пішов поміж лавки до Гаврилка, погладив его по лицю, поглянув ему в очи і сказав:

— Ти маєш шляхотне серце!

Гаврилко прошептав щось тихенько до учителя, а той, звернувшись до виновників, сказав:

— Прощаю вам!

На піддашу.

28. п'ятниця

Вчора ходив я з мамою і сестрою до бідної жінки, що мешкає високо на піддашу убогої хати. Темними та вузкими сходами видрапались ми ледви до комнати, в котрій жила ще молода, ясноволоса, хора жінка; мені здавалось, що я вже єї десь бачив.

— Ми вам принесли троха біля, обізналась моя мама, поздоровивши вперед нещасну.

Жінка подякувала і почалась бесіда. За той час розглядав ся я по комнаті, і побачив в однім темнім кутику хлопчину, що клячав відвернений від нас на землі; він писав щось на стільці; папір лежав перед ним, а каламар на землі. Я здивував ся, як він міг в так темнім куті писати. Приглядаючись ближше, спостеріг я єго рудий волос та руку на перевязці. Був се мій шкільний товариш Омелько. Я сказав се зараз мамі.

„Тихо, сказала мати, він готов завстидатись, скоро побачить тебе, що даєш єго мамі милостиню; не відзивай ся, не клич єго“.

Як раз тоді оглянув ся Омелько, а побачивши мене, усміхнув ся. Я побіг до него, щоби привитати ся.

Ми подали собі руки.

— От і мое житє, сказала єго мама до моєї. Живу сама в сим хлопцем; чоловік мій від шести літ в Америці; а на біду ще і я розболілась так, що годі мені в кошеш вийти до міста, щоби де-що уторгувати. Все спродалам, щоби прожитись; не маю навіть столика, при котрім би мій син міг учити ся. До недавна мала я ще стіл торговельний в брамі на долні; там він писав коло мене; тепер забрано

мені і той стіл. Нема у мене і кавалочка сьвічки, щоби засьвітити дитині до науки; се еще мое одиноке щасте, що можу послати его до школи, де дістає даром зошити і книжки. Бідна дитина! Він має велику охоту до науки! Ой бідна я, бідна дуже!

Моя мама дала їй всі гроші, які коло себе мала; уцілували хлопчину і розпращавшись, пішли ми домів.

„Видиш, Богдане, сказала до мене, видиш, як тяжко той хлопчина мусить працювати, і в яких тяжких обставинах. А ти маєш всяку вгрюду, та мимо того наука не йде тобі до ладу. Ах! сину мій! більше варт его один день науки, чим твоєї цілий рік. Такі школярі повинні діставати перші нагороди.

Школа.

29. субота.

Нині вписав мені мій отець до моїх записок отсі слова:

Наука — се для тебе, любий сину, тяжка праця; ти не ходиш до школи так охотно, сьміло і весело, як я би рад се видіти. Ти ще не поборов неохоти та лїнивства. Але послухай! Погадай собі, які би ти провадив нужденні, погорди достойні дні, наколи би не ходив до школи. Один тиждень такого житя, а вже певно просив би ти нас, щоби ми тебе знов до школи посилали. Тепер, сину мій, учить ся кождий. Ремісники ідуть ввечером, по цілоднєвній тяжкій праці, до школи; і жінки і діти сільські, по цілотижневій тяжкій праці на поли, йдуть на недільну науку; і глухонімі та темні вчать ся, а навіть увязнені учать ся читати і писати. Пригадай собі, йдучи рано до школи, що в тій самій хвилі в тім нашім місті яких п'ятнай-

цять тисяч інших дітей дають ся, як і ти, на кілька годин в школі замкнати, щоби учити ся. Але се еще мало. Погадай собі, кілька мільонів дітей іде о тій самій порі до школи на цілім світі; представ собі, як они тягнуть улицями спокійних сел, великих міст, здовж берегів мор та рік: там серед незносивого жару, ту по коліна в снігу або серед густої мраки, або великої плути, на човнах, на конях, по степах ровлогих, на санках, долинами і горами, потоками та лісами, по одному або й громадками, а всі з книжочками під пахою спішать на науку до школи. Представ собі сей рух незміримий, в котрім і ти уділ береш, і погадай собі: наколи би той рух устав, люди попали би назад в невіжество, в варварство; сей рух — то поступ, надія, то хвала світа. Не будь-же ліннвим, мій сину, а учись пильно.

Твій отець.

Коминарчук.

1. вівторок.

Нині послав мене учитель з книжками до школи дівчат. Напротив дверий школи, по другій стороні улиці, стояв малий коминарчук, цілий чорний, осмалений, з мітлою перевішеною через плечі; він плакав дуже, аж заходив ся. Цікаві дівчата, щó як раз виходили зі школи, спитали его:

„Чого ти плачеш, хлопче? Щó тобі сталось?“

Коминарчук підніс голову і сказав, що витирав комини від рана, заробив 40 кр. і згубив їх; тепер боїть ся вертати домів без гроша, бо майстер его вибе.

Дівчата дивились на него засумовані. Понадходили ще і другі тимчасом, а одна з них, учувши про

причину его плачу, видобула кілька сотиків і подала хлопцеві з словами:

„Не маю більше!“ А обернувшись до товаришок, додала: „Зложім ся“.

„Добре“! загуло між дівчатами. — Зложили, що хто мав; не стало ще половини згуби.

„А, виходить кляса осьма! Они певно мають більше грошей, як ми“, сказала та, що збирала.

І справді посипались гроші. Зібрано певно більше, як було треба.

Ніколи не забуду сего, як єї чисто поубирані дівчата товпидись около чорного коминарчука, коли нараз з дверей шкільних відозвав ся голос:

„Учителька іде!“

Дівчата розбрились на всі сторони, як сполошені воробці. Остав лише коминарчук сам один посеред улиці; стояв, отираючи очи, щасливий, що в руках було повно грошей, і що бия не дістане.

Чого дівчата розбрились, мов би що лихого вдіяли, і доси не знаю.

Вугляр і Пан.

4. п'ятниця.

Мій товариш Тадей дуже думний на се, що его тато богач. Вчера посварив ся він з Климом, наймодшим в клясі, що его тато є вуглярем.

Тадей сказав гнівно до Климка:

„Твій тато жебрак, нероба!“

Климко почервонів, слези покотили ся ему по лиці. Дома розповів се своєму татови. Той прийшов по обіді до школи, щоби поскаржитись учителеви. Як раз прийшов і тато Тадея; він все его приводив до школи. Учитель, побачивши его, сказав:

„Сей робітник приходить з скаргою на вашого сина, Тадея, що назвав его жебраком, неробою“.

Отець Тадея насупив брови і спитав сина :

„Чи ти сказав се?“

Тадей спустив голову до долу і не відповів ні слова. Тоді взяв его отець за руку і припровадивши до Климка, сказав :

„Перепроси его зараз. Маєш за мною говорити :

„Я прошу тебе, прости мені ті дурні слова, які я на твого тата, уцтивного робітника, сказав!“

Вугляр не хотів сего, але отець Тадея наставляв на се. Тадей повторив батькові слова, потім еще поцілував в руку бідного вугляра, батько же Тадея подав руку вугляреви, а звернувшись до учителя, просив :

„Зробіть мені ласку, посадіть мого сина коло Климка, сина сего уцтивного робітника“.

Так і сталось. Коли батьки разом відійшли, промовив до нас учитель :

„Памятайте, хлопці добре, що ви нині бачили“. Се була найкрасша лекція в сім році!

Мій приятель Гаврилко.

7. понеділок.

Чим ліпше пізнаю я Гаврилка, тим більше люблю его. І другі товариші люблять его що дня більше; тільки ті пустяки ні, бо він не дозволить їм робити прот. Скоро тільки котрий з нас піднесе кулак на слабшого, а той кликне: „Гаврилку!“, зараз утихомирить він зворушених. Его тато є машиністом при залізниці. Гаврилко взяв ся пізно до науки, бо був два роки хорий. Тепер він найбільший і найсильнійший в класі, підносить лавку одною рукою. Він і найліп-

ший з усіх; чого небудь попросить хто у него, чи пера, чи олівця, чи ножика, або зошиту, зараз все дасть або позичить. Він завсігди сидить найспокійніше в лавці.

Але він виглядає дуже сьмішний: Сам великий, ледви містить ся в коротенькі штанці; капелюх ледви тримаєсь на голові, такий малий, а за то чоботи великі, що в один помістились би обі ноги. Мимо того він чесний, добрий; досить поглянути на него, а вже полюбиш его. Рахунки він уміє найліпше. Він має ніж дуже красний в перлових черенках; найшов его еще торік на улиці; а такий острій той ніж, що ним Гаврилко розтяв собі палець до кости; сего він нікому дома не сказав, а в школі лиш нас двох о тім знає. Він любить жартувати, але говорить все правду; а най би єму хто докорив, що він якусь неправду сказав, дістав би за се! В суботу дав бідному товаришеви 4 с. на зошит; за них мав собі яблук купити; дістав їх від своєї мамі. Учитель все на него споглядає, а скоро перейде попри него, погласкає его по голові, або поклепле по плечах. Я дуже его люблю. Ми оба так радо витаємось, а з жалем розстаємось.

Учителька мого брата.

10. четвер.

Син вугляра був учеником учительки Софії; она прийшла нині відвідати мого брата, щб лежить трохи недужий, учителька розказувала нам, як то два роки тому назад мама вугляра принесла їй повну запаску вугля в подяку за те, що єї син був першим в класі, і ніяк не хотіла взяти вугля до дому; а інша мати принесла учительці кошик цвєтів. — Ми слухали єї

сердечних оповідань і насміялись не мало з її пригод шкільних. Треба було бути терпеливим, мов ангел, щоби з тою діворою, що вступає перший раз до школи, собі порадити. Кожде з них мов шерbate, не вимовляє ані р, ані ш, ані л; одно кашляє, другому пустить ся кров з носа, третій скинув чобіт; той плаче, бо уколів ся пером, той знов тогб, що купив інший зошит; в класі таких пятьдесятеро, нічого не уміють; руки у них як з масла — а ту треба їх научити писати. Попринасять з собою ласощі, їзики, корки від фляшок, кусники цегли, шкелка, паперці... Сі всі скарби уміють добре скрити, бо учителька їх не може дошукатись; в школі не уважають; найби лише велика муха влетіла до кімнати, вже повстає галас; а в літі понаносять трави та цвѣтів, мачають їх в каламарі, а потім плямлять зошити.

Учителька мусить їм заступати маму; она помагає їм убирати ся, перевязує пальці, збирає зпід лавок шапки, глядить, щоби не поперемінювали річий. Бідна учителька! А до того приходять мами з вимівками: „А длячого мій син згубив перо? Чому моя Ксеня не научилась ще нічого? Чому ви Климови не задаєте до дому, він хату розносить з пустоти? А чому мій син не дістав образка? і т. і.“ А она мусить їх всіх пестити, гласкати, та еще і цілувати, щоби не плакали.

От таке розказувала нам учителька.

— „За те бодай діти вас люблять“ сказала мама до неї.

— „Так, справді, відповіла учителька, як довго я з ними, а по скінченім році більша часть і не спогляне на мене. По двох роках опіки, стараня та трудів жалко, дуже жалко, з дітьми розставатись; але

я собі нераз подумаю: „О, сей певно буде на мене завсе памятати!“ Скоро поверне по вакациях, а я побачу такого хлопчину і підбіжу ік нему, щоби привитатись, він вже і забув за мене“ — а звернувшись до мого братчика, додала: „Але ти так не зробиш? Ти мене будеш все любити і не забудеш на мене.“

Моя мама.

10. четвер.

Нині вписав мій тато до моїх записок отєї слова: В присутности учительки твого брата ти не пошанував своєї мами! Гляди, щоб сего ніколи більше не було! Твоє горде, зухвале слово уколело мене в серце, як сталеве вістре; я нагадав собі, як то твоя мама, років чотири тому назад, цілу ніч при постелі твоїй з похиленою головою стояла; як тяжкі слези, слези розпуки, лились по єї лицю; як она ціла дрожала на спомин, що тебе стратити може; а я боявсь, щоби не збожеволіла. Богдане, запам'ятай собі, щоб тобі скажу: Хоч би жите тое складалось з самих злиднів, найстрашнійший день для тебе буде той, коли ти стратиш маму. Коли станеш, Богдане, чоловіком дорослим, загартованим в боротьбі житя, будеш тисяч разів кликати єї до себе, щоби бодай голос єї почути, побачити лице єї, кинутись на шию, та плакати, мов бідна безпомічна дитина. Тисяч разів будеш полегчі в житю своїм шукати в тім, що згадаєш на свою маму! А коли тобі стане все те перед очима, чим ти їй докорив, нестане тобі того, чим би ти їй се все відплатив. Не надійсь найти супокою в житю, коли ти маму засмучував! Будеш жалувати, будеш єї перепрошувати, будеш почитати єї, — але се все

надаремно. Сумліне не дасть тобі супокою! Її солодкий і добрий образ буде для тебе образом смутку, котрий душу твою мучити буде. Богдане, памятай се найсвятійше зі всіх чувств чоловіка; нещасний той, хто се чувство подоптав.

Розбійник, щб шанує свою маму, має єще щось уцтивного, щось доброго в серцю — а чоловік найславнійший, котрий мами не шанує — се підле сотворіне, піддійше того розбійника! Найжеж, дорогий сину, ніколи прикре слово з уст твоїх не вихоплесь супроти тої, котра дала тобі жите; а наколиб, не дай Боже, таке тобі лучилось, то не зі страху перед карою, але зі серця най се походить, кинь ся їй до ніг, проси, щоби своїм поцілуем змазала з твого чола пляму невдяки. Я люблю тебе, сину, ти мені найдорожшою надією мого жита, але волівбим, щобись помер, ніж щобись мав бути невдячним своїй мамі.

Твій Отець.

Мій товариш Кирило.

13. неділя.

Отець простив мені; мимо того мені стало дуже прикро; мама вислала мене з найстаршим сином нашого сторожа на прохід. По дорозі закликав хтось на мене; я оглянув ся, і побачив мого товариша Кирила, того, щб убраний в жовту сукману, а шапку має з скірки kota; Кирило цілий упрів як миш, двигав оберемок дерева на плечах; на дорозі стояв великий віз, наладований деревом; чоловік, щб стояв, подавав Кирилови оберемки дерева, а він носив їх до торгівлі свого батька; там укладав їх в ряд при стіні.

— Що ти робиш, Кириле? спитав я.

„Хиба не бачиш?“ — відповів Кирило, витягаючи руки по новий оберемок. — „Повтаряю лекцію.“

Я розсміяв ся. Але він правду казав, бо взявши оберемок на плечі, зачав говорити, ідучи до склепу:

„Називають ся відмінками... іменники змінюють ся що до числа.“

Потім, скинувши з плечий дерево і укладаючи єго під стіну, повтаряв:

„Час, до котрого відносить ся діланє...“

І знов вертав до воза і забирав дерево і повтаряв лекцію, завдану власне на другий день.

Коди віз відїхав, сказав Кирило до мене:

„Як можу, так пораюсь. Тато мій виїхав на закупно товарів. Мама хорі. Мушу сам виладувати віз, а за той час повтаряю лекцію. Алеж бо она і трудна! Анї руш навчитись! Ходи на хвильку до торговлі“.

Ми увійшли до торговлі; була се мала кімната, повна дерева і хворосту; по середині стояла велика вага десятинна.

„Хоч нині неділя, а я справді мало голови не утрачу, тільки маю роботи, — говорив Кирило. — А все мушу робити з поспіхом. Лиш я зачав писати задачу, прийшли люди до склепу; відійшли, я засїв писати, а ту віз з дровами приїхав. Нині рано бігав я аж два рази на торг за дровами; ніг вже не чую і руки спухли від двиганя. Щасте, що на завтра нема рисунків; гарніж би они були“.

Кирило і тепер часу не тратив, бо говорячи се до мене, увивав ся з мітлою по комнаті, змітаючи сухе листє і тріски.

— Деж ти ся вчиш, Кириле? спитав я.

„Ходи, я тобі покажу.“

Він завів мене до комнати за склепом; в тій комнаті була печ; ту показав мені Кирило в кутику малий столик, на котрім лежали єго книжки, зошити і розпочата задача.

„Власне, — сказав він, — не докінчив я відповіді на друге питанє: зі скіри роблять чоботи, попруги... Тепер допишу: тлумоки“; а взявши перо, став він писати так красно та виразно, як се лише він потрафить.

— Чи є там хто? — обізвав ся якийсь голос з торговлі.

Була се жінка, щó прийшла купити дров.

„Іду“, сказав Кирило, зірвавшись з крісла; він зважив дерево, взяв гроші, записав їх до книжки, і повернув до своєї задачі, говорячи:

„Побачимо, чи удасть ся мені покінчити задачу.“

Він дописав: торби подорожні, торністри жовнірські.

„А! Се моє бідне молоко збігає!“ — закликав він нараз і побіг до печи, щоби відставити на бік горщик з молоком. — „А се молоко моєї мами. Пожди, занесемо їй разом; она утішить ся, скоро тебе побачить. А! знаєш, вже семий день не встає з ліжка. А! попікем ся, такий горячий горщик! — Щож маю еще додати по торністрах? Знаю, що ще щось потреба, а не можу вигадати, щó. Ходи до мами.“

Він отворив двері і ми увійшли до другої маленької комнати; мати Кирила лежала на великім ліжку: голову мала хусткою обв'язану.

„Мамо, се ваше молоко — сказав Кирило, — а се мій товариш шкільний.“

— А любий паничу — сказала до мене єго мама, — прийшовесь хору посітити? —

Тимчасом поправив Кирило подушку на постелі своєї мами, підкинув дров до коминка, зігнав kota з шафи.

„Чи вам мамо, нічого більше не треба? — спитав потім, беручи з її рук порожній горщик. — А чи мама випили вже лікарство? Як не стане, піду до аптики. Дрова вже всі в торгівлі. За годину наставляю мясо на росіл, так, як мама казали, — а як прийде жінка з молоком, заплачу їй за масло. Все буде добре, най ся лиш мама не журять.“

— Спасибіг тобі, сину! сказала недужа. — Бідна дитина, про все мусить пам'ятати.

Кирило показав мені фотографію свого батька; лице у него як раз таке, як у сина; ті самі живі очі, той сам веселий усміх. Ми вернули до кухні.

„Маю вже, чого я хотів“, сказав Кирило і дописав на зошиті: *роблять хомути на коні*. — „Решту докінчу вечером: буду мусів трохи довше посидіти. Щасливий ти, що маеш тільки часу на науку; ще можеш піти на прохід“.

І вічно веселий повернув Кирило до торгівлі, там укладав дрова, а потім став їх пилою розрізувати на менші поліна.

Отсе для мене гімнастика! Се що іншого, як на команду *руки вперед!* Я рад би, скоро мій тато поверне до дому, щоби всі дрова були перерізані! Тільки се лихо, що по тій роботі пишу таке *б, в, д і ф*, що виглядають немов вужі, як пан учитель повідає. Щож я пораджу? Скажу ему впрост: я мусів дрова різати. Е, се все байка, коби мої мама поздоровіли, то ґрунт. Нині їм вже ліпше, Богу дякувати. — Завтра скоро сьвіт засяду до лекції“.

Коли ми розпращались, сказав до мене Кирило: „Веселої прогульки! Щасливий ти!“

Щасливий ти! сказав він мені. О ні Кириле! Ти щасливіший, бо більше ся вчиш і працюєш, бо ти більше ужиточний татови і мамі, бо ти ліпший, сто разів ліпший від мене, дорогий мій товарншу.

Наш пан директор.

18. п'ятниця.

Пан директор високий, лисий, в золотих окулярах, з сивою довгою бородою, убраний цілком чорно, позапинаний аж під шию; він такий добрий для дітей; коли їх до себе за якусь провину покличе, возьме їх за руку, скаже їм тільки красного, переконуючого, що так не повинні чинити, що мусять жалувати того, що зробили, і обіцяти поправу, а мовить так якимсь поцтиво і так солодко, що всі виходять від него більше завстиджені, як би їх хто покарав.

Бідний директор, — він завсе перший в школі, а послідний виходить; учителі вже давно дома, а він все еще ходить коло школи та глядить за хлопцями, щоби не підлізли де під віз, або не бились, не сварились, або камінями не кидали та не кричали. Ніхто не бачив его, щоб сьміяв ся, від коли помер син, що служив охотником в війську. Фотографію помершого має директор на своїм столику. Він хотів по тім нещастю покинути школу; вже як мій тато каже, написав був просьбу, щоби его звільнено, але жаль ему стало дітей, а найбільше от через що не вчинив сего: Оногді прийшов якийсь пан зі сином, щоби его записати до нашої школи. Скоро директор побачив хлопця, здивував ся дуже; пильно дивив ся він то на хлопця,

то на фотографію сина; потім взяв хлопця за руку, притяг его до себе і поцілував в чоло. — Хлопець той був дуже подібний до его помершого сина.

З того часу рішивсь директор остатись.

Скоро військо попри школу переходить, він за-всїгди виходить на браму і приглядаєсь жовнірам; а мені здавалось раз, що я бачив як-раз тоді слезу в его очах. Тато кажуть, що він шукає між жовнірами свого сина.

Учора ішли жовніри як-раз, коли ми виходили зі школи; директор стояв в дверех школи; ми поставили перед школою в громадці, тай приглядались жовнірам, щó покриті порохом повертали умучені десь з далеких вправ. Пилип, той недобрий товариш, сьміяв ся з них. Але в тій хвилі почув він чнюсь руку на плечех; оглянув ся, — був се пан директор.

— Встидай ся хлопче, — сказав ему пан директор, — насьміватись з жовніра, коли він іде в ряді і не може оборонитись від твоєї насьмішки та напасти; встидай ся, поступоване твоє негідне.

Пилип зник. Директор сказав до нас:

— Ви хлопці, повинні любити жовнірів! Се наші оборонці; они готові понести смерть за нас і наш край; і они хлопці, трохи старші від нас; і они ходять до школи, і між ними суть бідні і маючі, як і між вами. — Кілько там ваших знакомих та кривних! Ушануйтеж їх всюди і завсїгди!

Опікун Николки.

23. середа.

І Никола, бідний горбатенький, глядїв вчера на жовнірів; здавало ся, що він собі думав: „Я не буду

міг ніколи бути жовніром“. — Добрий він є, пильний, але худий та схорований; віддихає дуже тяжко. Він носить завсігди довгий фартух з чорного, полискуючого полотна. Їго мама, — ясноволоса, завсігди в чорнім убраню; що день приходить сама по сина при кінци лекції; здаєсь, боїть ся, щоби не вибіг враз з другими, та щоби в тій тижді ему яке нещасте не лучилось. З початку року декотрі хлопці висьмівали его і кидали на него книжками та чим другим; але він ніколи не оглядав ся за тими, що его зневажали, і нічого мамі не казав, певно тому, щоби она і не знала, що з її любої дитини хлопці насьмівають ся; він мовчав і плакав, сперши чоло на лавці. Але одного разу вдав ся в те Гаврилко; — він встав і сказав:

— „Хто перший діткне ся Николки, такого ему стусана дам, що обернесь три рази докола“.

Пилип не зважав на ті слова, тому і дістав обіцяного стусана, а потім вже не торкнув ся Николки. Учитель посадив Гаврилка коло него. Оба стали добрими приятелями. Николка дуже полюбив Гаврилка; ледви увійде до школи, зараз за ним і шукає. Скоро Николці упаде перо на землю або книжка, зарав Гаврилко схиляєсь по ню, щоби лише бідний горбатий не трудив ся і він помагає ему зібрати книжки та убиратись. Тому любить Николка его дуже — а скоро учитель Гаврилка хвалить, тішить ся так, немов би его самого хвалив.

О тім вже мусів Николка мамі розказати, бо от-що лучило ся сьогодні рано: Перед кінцем лекції післав мене учитель до директора з письмом; як раз тоді увійшла враз зі мною якась пані чорно убрана до директора; була се мама Николки.

— Пане Директор, сказала она, чи є в класі мого сина хлопець Гаврилко?

„Є“ — відповів директор.

— Чи не могла би я єму дещо сказати?

Директор покликав шкільного сторожа, післав єго до класи, а по кількох хвилях прийшов Гаврилко, поглядаючи з зачудованєм то на директора, то на ту паню.

Ледви побачила єго мама Николки, зараз підбігла до него, кинулась єму на шию, та цілуючи єго, сказала:

— То ти Гаврилко! Ти приятель мого сина, опікун моєї бідної дитини! То ти, мій поцтивий, добрий хлопча!

Потім стала скоро чогось шукати по кишнях, а не знайшовши в них нічого, здіймила хрестик зі своєї шиї, перевісила єго через шию Гаврилкови і сказала:

„Возьми сей хрестик, носи єго на памятку від мене, мій дорогий, на памятку від матери Николки, котра тобі дякує за твое добре серце і благословить тебе“.

Перший в класі.

25. п'ятниця.

Гаврилка люблять всі в школі, а Данилка подивляють. Він торік був першим, буде ним і тепер; ніхто не може з ним мірятись; всі узнають висшість єго у всім. Він перший в рахунках, в граматиці, в письменних вправах, в рисунках; все зрозуміє відразу, память має велику, всему дасть раду дуже легко; наука — се, здаєсь, для него забавка. Учитель сказав єму вчора:

— Не щадив тобі Бог своїх дарів; про нічо не маєш дбати, тільки про те, щоби ти тих дарів не змарнував.

Данилко зростом великий, з лиця гарний, волос у него кучерявий; він такий звинний, що перескакує через лавки. Років має дванайцять; єго тато торговельник; він убраний в жупанець і сині штанці з золотими гузиками. Завсігди живий, веселий, привітливий для кожного, помагає кожному, як може; — ніхто ніколи не важив ся сказати єму щось прикрого, не то зробити. Тільки Тадей та Пилип не люблять єго, а Віктор заздрісний. Всі усьміхають ся до него, кождий радо стискає єму руку. Він роздаровує товаришам образці, рисунки, все те, що єму дома дарують; все роздає, немов який великий пан, нікого не поминає.

Годі не заздростити єму, не почувись низшим від него. І я єму часом заздрошу. І часами, коли не можу дати собі ради з якою лекцією, завданою до дому, погадаю собі, що він в ту пору вже єї покінчив і то дуже добре, без труду, — чую якусь неохоту, якусь заздрість до него. Але коли потім піду до школи, і побачу знов, який він гарний, добрий; скоро почую єго сьмілі відповіді, скоро подумаю, як єго всі люблять — тоді всяка неохота до него зникає, а я встидаюсь моїх гадок. І тоді хотів би я бути зовсігди близько него; хотівбим з ним разом перебути усї шкільні роки. Єго присутність, єго голос додають мені відваги, охоти до праці, веселости, житя.

Перший сніг.

26. субота

Бувайте здорові, прогульки! Упав перший сніг, приятель наш! Вже від вчора вечер білі платки, великі мов цвіт ясмину, спадали тихо, густо на землю! В школі була велика радість, як ті платочки сипались по шибах шкільної комнати; учитель споглядав туди, затирав собі руки, а ми всі були раді на спомин баби снігової та совганки. Один тільки Стефан не зважав на те; він сидів спокійно, підперши голову обома руками і втопивши очи в книжку. Що за радість була, як ми вийшли зі школи. Всі розбігли ся по улиці, кричали, вимахували руками, бігали по снігу, та набирали єго повно у жмені. Родичі, що нас дожидали, мали парасолі цілком білі; вся наша одіж верхня, а з нею і книжки стали за хвилию білі. Всі радувались дуже, навіть Олекса, син коваля, той блідонький, що ніколи не сьмієсь, і Улян, той, що виратував дитину зпід коліс воза; бідний, і він скакав на кулях. Омелько, син перекупки, напхав снігу в торбу, в котрій носив книжки; а мулярчук розсьмішив нас всіх дуже, бо коли отець мій запрашав єго, щоби завтра прийшов до нас, він мав повно снігу в губі, не міг єго ані ликнути ані виплювати, стояв тільки, перевертаючи очима і нічого не говорив.

Рівночасно сотки дітей з других шкіл перебігали, кричали і підскакували по тім білим килимі, а учителі та сторожі кричали за ними: „До дому, до дому“, і они поликали платочки снігу, що білили їм бороди та вуса, та еще і до уст залітали. Але і они також сьміяли ся з тої діточої утіхи, з того веселого сьвяткованя надходячої зими...

Отець мій написав мені до мого пам'ятника нині ось що :

Ви святкуєте надходячу зиму... Але суть діти, що не мають ані убрання, ані чобіт, ані тепла. Є тисячі таких, що сходять з гори на доли, і по довгій тяжкій дорозі несуть они в руках, окровавлених острим ледом, кавалок дерева, щоби школу огріти. Є сотки таких шкіл, що майже засипані снігом, виглядають мов печері, де діти дūшать ся від диму, або дзвонять з зимна зубами, котрі з пострахом глядять на ті білі сніжинки, що падуть на землю і укладають ся грубою, що раз грубшою верствою на дахи їх стріх далеких. Ви святкуєте зиму, діти! Погадайте і на тисячі інших, для котрих зима приносить нужду і смерть.

Твій Отець.

Грудень.

Торговельник.

1. середа.

Тато кажуть мені кожного дня, коли науки шкільної нема, запрошувати до себе одного з моїх товаришів, а часом велить мені до одного з них зайти, щоби всіх ліпше пізнати і заприятити ся. В неділю піду на прогулку з Віктором, з тим, що то так красно убирає ся, вигладжує і кожду порошок зі себе стрясає. Нині прийшов до мене Грицько, той довгий, худий, з загненим носом, о малих проникаючих очах, що бігають на всі сторони, немовби хотіли все переглянути. Єго тато аптикарем. Він вічно перечисляє гроші, що має в кишени; рахунки в школі робить він дуже скоро в памяти. Він складає гроші, вже

має книжочку щадничу. Не видасть ніколи і сотика. Раз випало йому 2 сотики в школі під лавку; шукав за ними два дні, пересував всі лавки, а таки найшов. Він так як сорока, що знайде, те і ховає: старі пера, марки поштові, шпильки... В школі вічно торгує, вимінює, продає, купує; збирає від нас старі зошити та папери і продає до крамику. Він має книжочку, в котрій провадить всі свої рахунки. В школі він учить ся найбільше рахунків і найліпше їх уміє. — Нині ми грали ся в купців.

Він знає ся добре на вазі, дуже скоро важить і мірить; казав мені, що скоро лиш покінчить школи, заложить зараз торговлю і то нову, таку, що він сам єї вигідав. Я дав ему старі марки поштові; дуже він утішив ся ними; сказав мені дуже докладно, по чому їх продають. Тато мій удавали, що читають часопись, прислухувались сему і усміхались лише. Найбільшу вартість має у него єго збірка марок; се єго справдешний скарб; о них він вічно говорить; здавалось би, що єго щастє від них залежне. Товариші зовуть єго скупарем, лихварем. Кирило каже, що він не віддав би своїх марок хоть би на те, щоби уратувати жите своїй мамі. Мій тато на се так кажуть: „Не осуджуй єго єще; правда, що він захланний, — але має і серце“.

5. поведілок.

Вчера ходив я з Віктором і єго батьком на прохід. По дорозі подибали ми Стефана, того, що штовхає тих школярів, що єму перешкаджають слухати науки; він стояв перед книгарнею і переглядав мапу географічну, що стояла за вікном; хто знає, як довго вже

він там стояв, бо він і на улиці учив ся; здаєсь, і тепер учив ся, бо і не оглянув ся, як ми его в голос витали, ідучи попри него.

Віктор був красно одягнений; сап'янці були у него ще й вишивані, сукмана гафтована шовком, а капелюх біленький; має він і годинник, перевішений на золотім ланцужку. Тим він дуже пишає ся.

Ми оба підбігли на перед, та зіставили тата Вікторового далеко за нами; він ішов дуже поволи; щоби на него подождати, усїли ми на лавочці побіч якогось хлопця, бідно убраного, що сидів умучений, задуманий з похиленою головою. Якийсь чоловік, мабуть батько хлопця, ходив близько лавки, читаючи часопись. Віктор усїв поміж мною а тим хлопчиком, і зараз підніс ногу до гори і сказав до мене:

— Чи бачив ти мої нові чобітки? — Він се так говорив, що здавалось мені, він хоче похвалитись ними перед хлопчиком. Але хлопець і головою не порушив. — Віктор спустив ногу і став показувати мені вишиване на своїй сукмані, говорячи, що оно ему не подобалось і що волів би мати срібні тузики. Але хлопець і тепер не споглядав на него. Віктора се гнівало, він витяг годинник, отворив его, і показав мені; я спитав? чи то срібний годинник?

— Ні — відповів Віктор — золотий.

— Алеж прецінь не ціллий золотий; сказав я — щось трохи і срібла мусить на нїм бути.

— Боже борони... сказав він. Хлопець еше не споглянув на него. Нетерпеливий Віктор підсунув годинник ему перед очи, щоби змусити его до того, щоби споглянув, і сказав: — Поглянь! Правда, що ціллий золотий?

Хлопець відповів коротко: Не знаю.

— Овва, сказав Віктор, що за зарозумілість!

Як раз надійшов батько его; чув він послідні слова; дивив ся через хвилю пильно на хлопчину, потім сказав остро:

— Мовчи! — а прихиливши ся до уха Віктора, додав: Се темний!

Віктор зірвав ся з лавки, задрожав і споглянув хлопцеві в очи. Хлопець мав очи шкlistі, без виразу. Віктор завстидав ся і стояв хвилю, спустивши очи в діл. Потім сказав:

— Ах! як мені прикро! Я сего не знав!

Хлопець все се розумів, і відповів усьміхаючись сумно і лагідно: Нічого, нічого!

Підчас цілої прогульки він і разу не усьміхнув ся.

Мулярчук.

11. неділя.

Мулярчук прийшов нині, цілий убраний в старе одіне свого батька; оно мало еше сліди вапна і гіпсу. В сінях вже здіймив свій старий капелюх, мокрий від снігу, і сховав его в кишеню; потім пішов наперед, оглядаючись на всі боки. Ми стали гратись це-голками, уставляли з них вежі, мости і інше; він укладав се все так зручно, що здавалось, оно от от звалить ся; так ні, стояло кріпко, немов би чим счіплене. Підчас того розказував він мені о своїй родині, що мешкає на піддашу; батько є мулярем, а мати прачкою. Обое люблять его дуже; він хоч бідно убраний, але все одіж на нїм тепла, всюди позашивана, а хустка на шиї навіть старанно завязана. Батько его велит справжний, ледви влазить через двері в хату. О че-

твертій зіли ми підвечірок; до того посідалисьмо на новій софі; не знаю, чому тато не дозволили очистити єї з вапна, яке полишилось за одежію мулярчука. Підчас забави відорвав він собі тузик від сукмани; мама пришила єго, підчас чого стояв він червоний і здивований. З гостини він був дуже вдоволений: розпращав ся зі мною з словами: „Я прийду еще до тебе“.

Він називаєсь Антін.

Тато вписали до мого памятника ось-що:

— Чи знаєш, сину, длячого я тобі не дозволив в присутности твого товариша очищувати вапно з софи? Бо скоро бись був се тоді зробив, а твій товариш на се дивив ся, був би собі міг подумати, щоти в той спосіб вимівку єму робиш. Се не випадало, бо він сему не винен; я не вчинив сего нарочно; сталось се з єго одежі, котру тато єго забілив при тяжкій роботі — а сліди праці на одежі се не бруд; праця не брудить нікого. Памятай о тім і люби мулярчука раз длятого, що він твій товариш шкільний, — по друде тому, що він син робітника.

Твій Отець.

Куля снігова.

16. п'ятниця.

Сніг все паде і паде. Ось що лучилось нині ізза того снігу. Ледви хлопці вибігли зі школи, вже обкидувались снігом; сніг був мокрий, тому і кулі з него були тверді і тяжкі, немов камінь. Улицею ішло чимало людей. Хтось з них закликав:

— Хлопці, перестаньте, бо еще поділите кого з нас!

Як раз під ту хвилю дав ся чути з другої сторони улиці крик; ми побачили старця, котрому злетів капелюх з голови; він заслонював руками лице. Якийсь хлопець, що стояв коло него, закликав:

— Ратуйте! ратуйте!

Збігли ся люди; старця поцілив хтось в око. Хлопці розбігли ся зараз в ріжні сторони. Я стояв коло книгарні; там купував мій отець зошити; кількох хлопців надбігло до мене; они удавали, що приглядають ся виставі. Між ними був Гаврилко, Кирило, Антін і Грицько — той, що марки збирає. Люди збігли ся в около старця, а дехто шукав між хлопцями виновника. Хто то? Хто то зробив? питали они і переглядали руки хлопців, у котрого они мокрі.

Грицько стояв коло мене; я зауважав, що він блідий, як хустка.

Знов відозвались голоси:

— Хто то? Хто се зробив?

Тоді сказав Гаврилко до Грицька: „Іди, скажи, що то ти; се було би негідним, колиб кого другого спіймали“.

„Алеж я сего нароком не зробив“! — відповів Грицько трусячись.

— Так щож з того! Іди і признай ся, сказав Гаврилко.

„Я бою ся!“

— Не бій ся; я піду з тобою; я тебе обороню. Взяв Грицька за руку і потяг за собою; люди розступились і они оба зайшли до торговлі, куди заведено старця.

Люди вже догадались, що Грицько був виновником, деякі накликували до него грізно, деякі навіть

грозили ему п'ястуками; а якийсь мущина зловив Грицька за ковн'їр і пхнув его до ніг старця.

Але в тій хвилі поставило его двоє сильних рук знов на ноги, а хтось рішучо обізвав ся:

„О ні, панове! Не важтесь ему що злого зробити!“

Був то наш директор, котрий се все бачив.

„Він ставив ся, сам признав ся, ніхто не має права его понижати,“ додав директор.

Всі замовкли.

„Проси прощення“ сказав директор до Грицька.

Грицько розплакав ся, обняв коліна старця, а той погласкав его. Тоді закликали всі:

„Іди, іди, хлопче, до дому!“ На щасте старцеві нічо не сталось; біль устав скоро і око загоїлось. —

Я повернув з татом до дому. По дорозі сказали тато до мене:

„Богданку! Єли би тобі таке лучилось, чи сповнив би ти обовязок і признав ся до вини?“

Я потакнув, а тато додали:

„Дай мені руку і слово уцтивого хлопця, що ти так зробив би.“

— Даю вам тату руку і слово, — сказав я, поцілувавши тата в руку.

В комнаті недужого.

18. неділя.

В нашій школі є сестрінець того старця, котрому Грицько скалічив око. Коли я скінчив задачу, вийшли ми з татом відвідати старця. Ми увійшли до комнати майже цілком темної, на ліжку сидів старець, обложений подушками; побіч него сиділа его жінка, а в куті грав ся сестрінець его ріжними цяцьками. Старець

мав підвязане око. Дуже він утішився, скоро побачив свого батька, і попросив нас сідати; він був здоровіший; за день два буде цілком здоров.

— Сталось се припадком — сказав старець — жаль мені дуже того хлопця, що набрався тільки страху.

Потім розказував про лікаря, котрий власне мав прийти. І як раз хтось задзвонив.

— Се лікар — сказала его жінка.

Отворено двері. Кого я бачу? Се Грицько в своїй довгій свиті, стояв на порозі, опутивши голову.

— Хто там? — спитав недужий.

Се хлопець, що кинув сніговою грудкою — сказав мій батько.

— О! бідний хлопче! закликав старець — ходи, ходи сюди; ти певно прийшов довідатись, як я ся маю, правда? Я вже здоровий, будь спокійний, я вже майже цілком здоровий. Ходи сюди, ходи.

Грицько завстиджений, що і очий піднести не міг, поступав звільна до ліжка; ледви стримався від плачу. — Старець погласкав его, але він не промовив і слова.

— Спасибіг тобі хлопче, — сказав старець — іди і скажи твому батькови і мамі, що все добре, най не гризуться мною.

Але Грицько не рушився з місця; здавалося, що він хоче щось сказати.

— Ну, щож хочеш мені сказати, чого хочеш? спитав старець.

— Я... нічо...

— Ну, то іди додів, до побаченя; прийди, відвідай мене завтра.

Грицько підійшов до дверей і знов став, оглянувшись, і звернувшись до сестрінця, котрий стояв серед кімнати, прислухуючись розмові. Нараз витягнувши щось спід свити, вложив се в руки сестрінця і сказав:

— Се для тебе — і вийшов скоро.

Хлопець заніс се до старця; на білим папери було написано: „*Се для тебе*“. Розвинули звиточки; ми не могли надивуватись. Се була та цікава збірка з марками; та збірка, про котру він вічно говорив; та збірка, що коштувала его тільки трудів; той скарб его; він зложив его в дарунку сестрінцеві старця.

Сила волі.

28. середа.

Нині рано лучились у нас в школі дві події: Грицько шалів з радости, бо віддано ему его збірку марок, ще й доложено три такі, яких він не мав, а Стефан дістав похвалу за пильність. Всі зачудувались. Бо хтож би був о тім подумав в вересню, коли батько привів у школу того мрука, в зеленій короткій свитині, в котрій він виглядав начеб у мішку, і сказав до учителя:

— Богато буде треба з ним терпеливості, бо він має розум дуже тупий!

Всі називали его зразу капустяною головою. Але він як взяв ся до книжки, не відкладав її в день і в ночі, і в школі і в дома і на проході; терпеливий як вівця, упертий як мул, учив ся без ушину, не зважаючи й на дотепи і жарти своїх товаришів. З рахунків не розумів нічого, его вправи письменні були найгірші, він не міг стямити і одного реченя, —

а нині розв'язує найтрудніші задачі, пише поправно, а лекції видає так гладко, немов співав би яку пісеньку. — Все ему для науки придасться, навіть кавалки газет або оповіщення театральні, а скоро лише узбирає 10 сот., купує зараз книжочку; він має вже малу бібліотеку. Кілько то він мусів напрацювати ся, аби аж похвали дослужитись. Нині сказав до него учитель:

— Добре, Стефане, хто витревалій, той поконе найбільші труднощі.

Але Стефан не усміхнувся навіть на ті слова, усім своїм звичаєм, підпер ся обома руками і ще уважніше велухував ся в слова учителя.

Вдячність.

31. субота.

Твій товариш, Стефан, певно ніколи не жалить ся на свого учителя. „Учитель був в злім гуморі і нетерпеливий“ — сказав ти, сину, нині. А подумай кілько разів ти сам нетерпеливий і то супротив твого батька і твоєї мами, против тих, против котрих твоя нетерпеливість єсть великим гріхом. Твій учитель має причини до того, бути часом нетерпеливим. Розваж, від кілько років вже він працює з вами і для вас, а хоч між учениками має і мав він багато жичливих і добрих, кілько то було невдячних, злих, що надуживали его терпеливості і доброти і не уміли оцінити его трудів, — бо, на жаль, ви ему приспорюєте більше смутку, чим потіхи. Розваж, що навіть найліпший, найбільше терпеливий чоловік на сьвіті, не встиг би на его місци запанувати над собою. А врешті, колиб ти знав, кілько то разів ваш учитель приходить до

школи хорий, а ви на се не зважаєте, а докучаєте єму. — Шануй, люби твого учителя, мій сину! Люби єго, бо твій батько любить і шанує єго; бо він жите своє посв'ячує для тільки хлопців, котрі на него забудуть! Люби єго, бо він тебе просв'іщає; бо колись, як станеш дорослим чоловіком, коли єго і мене покрие сира земля, єго образ побіч мого стане тобі перед очима, а тоді той вираз утомлення і болю, котрий тепер часом на єго лиці відбиває ся, а на котрий ти тепер не зважаєш, пригадає ся тобі і засумуєш ся; будеш встидатись і будеш жалувати, щось єго не любив, щось був недобрим супротив него. Люби твого учителя, бо він належить до тої великої родини тисячів ріжнородних учителів, щб суть батьками духа міліона дітей, котрі враз з тобою виростають; они суть тими тихими робітниками, котрі приготовляють для нашого краю нове покоління. — Не хочу знати любови твоєї до мене, скоро ти рівночасно не будеш любити всіх, котрі суть твоїми добродіями, а посеред котрих по родичах першим є твій учитель. — Люби єго, як ти любив би твого брата; люби єго зарівно тоді, коли він тебе хвалить, як і тоді, коли тебе ганить; люби єго, коли він веселий і щасливий; люби єго еще більше тоді, коли він сумний. Люби єго завсїгди. І завсе з найбільшим пошанованем вимовляй то слово „учитель“, котре по імени вітця є найбільше шляхотне, найсолідше з тих, яким чоловік другого звати може.

Твій отець.

Січень.

4. середа.

Бібліотека Стефана.

Був я у Стефана; він мешкає напротив школи; заздрість переняла мене, коли я побачив его бібліотеку. Стефан не є багатий, він не може купувати багато книжок, — але він шанує дуже свої книжки, так шкільні як і другі; кожний гріш, що дістане, відкладає на закупно книжок; так узбирав він собі вже малу бібліотеку, а коли се батько побачив, купив ему красну шафку, з оріхового дерева; надто казав ему всі книжочки пооправляти. Скоро Стефан отворив шафку, побачив я три ряди різнобарвно оправлених книжок, а всі зложені в превеликім порядку; всі як нові, з золотими написями на хребті; суть там оповіданя, байки, подорожи; а є багато з малюнками. Стефан вже уложив собі і спис своїх книжок. Він вічно має з ними роботу; то обтирає їх з пороху, то переглядає образки, перечитує. А я, кільки то я вже книжок понищив!!... Він читає трохи за багато, очи его зачинають боліти.

За годину, що я у него пробував, не знаю, чи сказав до мене пятьдесят слів; не показав мені ані одної забавки, не засьміяв ся ані разу, а мимо того мило мені там було і час минув дуже скоро.

Гарний вид.

12. четвер.

Сей четвер оден з моїх найкрасших сегорічних. О год. 2-ій прийшли до мене Данилко, Кирило і горбатий Николка. — Данилко і Кирило сьміяли ся входячи до кімнати, як мовили з того, що подибали на

улиці Омелька, сина перекупки, — того, що мав сохлу руку і рудий волос, — він ніс на продаж величезну голову капусти; за гріш з продажі тої капусти мав він собі купити перо; до того був він дуже веселий, бо батько писав ему з Америки, що небавом приїде. — Ті дві години, що я нині посеред моїх товаришів перебув, не забуду ніколи на них! Данилко і Кирило се два найвеселіші хлопці з цілої кляси; мій тато їх дуже полюбив. Кирило як завсїгди, в своїй чеколядовій короткій свитині і шапочці з котячої шкірки. Дивний се хлопець, не висидить ані хвилинки спокійно, живий мов огонь, вічно би щось робив, складав, перекладав, майстрував. Він нині вже на плечах вивозив певно з пів фіри дров, а мимо того бігав по всіх комнатах приглядав ся уважно всему, вічно розпитує про те, що бачив; легкий і звинний, мов вівірка, загнав ся він аж до пекарні, там зараз поспитав кухарки, що она платить за дерево, бо его отець продає дешевше. Він вічно говорить о своїм батьку. Се нічо не значить, що він уродив ся посеред ріща і дров, у него серце шляхотне, як каже мій тато. І Данилко нас не мало убавив; він уміє географію на память; він замкнув очи і став говорити: Ото бачу цілу нашу Русь сьвяту, бачу Черногору, Прут, Дністер, Буг, Сян і Дніпро, бачу Львів, Перемишль, Київ... і став висказувати всякі назви міст, рік, сел і пр. так якби читав з книжки, а коли він так стояв з головою піднесеною, в ясних кучерах з зажмуреними очима, в синім убраню з золотими тузиками, стрункий і красний немов статуя! всі ми дивились на него з подивом, з любостію! І горбатий Николка глядів на него з запалом. Дуже нам сподобав ся той вид; остав ся він по віки в моїм серцю і памяти. А і се

був красний вид, коли мої товариші від мене відходили, взяли они бідного Николку помежи себе, зробили з рук своїх якби крісло, і понесли его з постановленем пустити его доперва перед его мешканцем; а Николка так тішив ся сердечно, як ще ніколи.

Пилипа прогнали зі школи.

21. субота.

Ненавиджу Пилипа; то злий хлопець. Скоро хто плаче, він сьміє ся. Дрожить перед Гаврилком, а бе малого мулярчука; мучить Омелька, щó має усохлу руку; сьмієсь з Олекси, котрого всі шанують; кепкує собі навіть з Уляна, того, що ходить на кулях, відколи дитину ратував. Він зачіпає всіх слабших від себе, бе, штуркає їх. В его низкім чолі, несьмілих, укритих очах є щось такого, що відтручує від него. Він нічого і нікого не боїть ся; сьмієсь в очи учителеви; краде, що може; говорить неправду, вічно з кимсь сперечає ся; приносить до школи великі шпильки і ними коле сусідів; відриває собі і другим ігузики; его зошити, книжки, папери помяті, подерті, забрукані; одіж захляпана і подерта. Кажуть, що его мама хора в жалю, якого він їй завдає; она приходить часом довідуватись, як він справує ся, і завсїгди повертає заплакана. Школи він ненавидить, ненавидить товаришів, ненавидить учителїв. Учитель удає нераз, що не бачить его справок; тоді броїть еще більше. Учитель старав ся зеднати собі его лагідностию, але той просто кпив собі з учителя. Заборонено ему через три дні приходити до школи, а він прийшов еще гірший, еще більше зухвалий, як перед тим був.

Данилко сказав до него одного дня: Таж пере-

стань; бач, як ти учителя тим обидив, а Пилип ему за те мало цвях у тіло не упхав.

Нині вже він допровадив до того, що его прогнано зі школи. Учитель роздавав нам зошити, аж ту нараз щось гукнуло, немов би хто стрілив. Ми аж затремтіли з того лоскоту. Пилип кинув об землю патроном вибухаючим. Учитель грізно обізвав ся:

— Пилипе! Проч зі школи!

А він відповів усьміхаючись: То не я.

Учитель повторив еще раз:

— Проч звідси.

— Анї рушу ся — відповів Пилип.

Учитель стратив терпеливість, ухопив Пилипа за ковнір і витягнув его з лавки, а потім запровадив его при помочи сторожа шкільного до директора.

По хвилі повернув учитель відтам, усїв при столі і сховав лице в обі долоні. По хвилі сказав учитель засумований:

— За трийцять літ, відколи учу діти, таке мені вперше лучило ся.

Всі ми мовчали. Руки дрожали учителеви, він ледви міг проговорити до нас. Бідний учитель! Всі ми его жалували.

Данилко встав і сказав:

— Паңе учителю, не засумовуйтеь тим. Тепер нема між нами ні одного, котрий би Вас не любив.

По тих словах розяснило ся лице учителеви і він сказав:

— Вертаймо, діти, до нашої науки!

Любов родинного краю.

24. вівторок.

Убогії ниви, убогії села,
 Убогий, обшарпаний люд,
 Сумні картини, сумні, невеселі,
 А інших не знайдеш ти тут!
 Не став би дивитись, схотів би — забути,
 Та сили забути нема:
 То рідніі села, то рідніі люди!

Читаючи нині у 'Веселці ті вірші звісного тобі, любий си́ну, приятеля дітий і вашого „Дзвінка“, В. Чайченка, спитав ти певно, чому нема сили забути те все? Чи тобі зараз не прийшло сто відповідей на гадку? Люблю мій рідний руский край, бо моя мама є руска; бо кров, що пливе в моїх жилках, є руска; бо рускою є земля, де спочивають ті, що боролись за нашу віру і наш край; бо рускою є земля, де спочивають і ті, котрих оплакують мої родичі. Бо село, де я уродив, є руске, бо мова, котрою бесідую, бо книжки, з котрих учу ся, бо мої братя, мої сестри, мої товариші, бо той великий нарід, посеред котрого живу, і красна природа, що в около мене, і все те, що виджу, люблю, чого учу ся, є руске. О, ти еще того чутя цілком дізнати не можеш. Дізнаеш его тоді, коли станеш дорослим чоловіком, і колись, вертаючи з довшої подорожи, по довшій розлуці, скоро побачиш сині гори свого краю, почувеш любов до рідного краю, а тоді наповнять ся очи твої слезами і з серця твого вирве ся оклик щастя, радости. Дізнаеш сего в яким дале́кім місті, коли переходячи посеред великої товпи чужого народу, учуеш від якогось робітника слово руске. Дізнаеш сего в болеснім і в найбільшім обуреню, а лице-

твое обілець кровію, скоро почувеш з уст якого чужинця наругу на твій край. Дізнаєш сего того дня, коли грізний ворог піднесе бурю над твоїм рідним краєм, а ти побачиш полискуюче оруже, товпи молодців, спішачих зі всіх сторін, батьків цілюючих своїх синів і накликуючих: Відваги, молодці! — побачиш матери, пращаючі синів словами: Побідіть! Пізнаєш любов до краю, яко небесну радість, скоро будеш мати щасте дивитись, як повертають до твого краю полки зменшені, обдерті, умучені, страшні, з блеском побіди в очах і прапорами подіравленими кулями, а за ними поступати будуть ряди хоробрих, думних молодців, котрих голови обв'язані закровавленими хустками, дальше і калік, а всіх тих вкриє товпа народу цвітами, благословенем і поцілуями. Тоді, Богдане. любов краю рідного ти зрозумієш, — тоді почувеш, що то є рідний край. Се є річ так велика і сьвята, що, наколи-б я тебе побачив повертаючого з якої битви без ран і здорового, а я довідав ся, що ти жите своє заховав для того, щоби себе укрити перед смертю, — я, твій отець, що тебе радісно витаю, коли зі школи вертаєш, я повитав би тоді тебе з плачем, ніколи я би тебе більше любити не міг і з тою отруєю в серци я би умер.

Твій Отець.

Мати Пилипа.

28. субота.

Нині підчас науки увійшла нараз до школи мати Пилипова задихана; сивий волос на голові був в неладі; ціла мокра від снігу; она попихала наперед сина, котрому наказано через вісім днів приходити до школи.

Що за сумну сцену прийшлося нам побачити! Бідна жінка упала на коліна перед директором, та зложивши руки мов до молитви, стала просити:

— „Пане директор, зробіть ласку, прийміть мого сина назад у школу! Від трех днів укриваю его, але скоро отець дізнає ся о всім, то убе его, убе, пане директор! Змилуйте ся, бо вже не знаю, що діяти! Молю вас, молю і закликаю!“

Директор хотів її випровадити з класи, але она оперла ся і заходила гірко:

— „Ох! Коли-би ви знали, кільки здоровля мене сей хлопець коштує, певно змилували-би ся надомною! Пане директор, зробіть ласку. Я сподію ся, що він змінить ся, що він поправить ся... Мені вже не довго жити на світі, пане директор; ту в грудях ношу мою смерть, тож рада би я бачити его ліпшим еще перед смертю, бо, бо... — почала жалісно плакати — бо то прецінь моя дитина, бо я его люблю. Прийміть его еще раз, щоби яке нещастє не сталось в родині; вчиніть се, помилуйте бідну жінку!“

І закрила собі лице руками, заходячись від плачу. Пилип стояв, спустивши голову; однак ніякого зворушеня ніхто на нїм не запримітив. Директор поглянув на него, а по хвилі сказав:

— Пилипе, іди на своє місце.

Урадувана мати стала дякувати директорови; відходячи з класи, казала она:

— „Сину мій, памятай! Панове всі, майте терпеливість! Пан директор, дай ему Боже здоровля, зробив милосерний учинок! А будь же добрим, сину! Допобаченя, діти! — Вибачайте мені всі, мені бідній матери.“

З порога поглянула еще раз на сина і вийшла, натягаючи на себе хустку; бліда, пригорблена, потрясаючи головою зникла она зперед наших очей; здаєка почули ми лише, як кашляла на сходах. Директор споглянув уважно на Пилипа і сказав вправді тихим, але нас всіх переймаючим голосом:

„Пилипе, убиваєш маму!“

Всі споглянули на Пилипа; той поганець лиш усміхнув ся. —

Лютий.

Добре заслужена нагорода.

4. субота.

У нас нині ієснит. Прийшов сам інспектор. Першу нагороду дав Данилкови. Потім розмавляли щось з учителем і директором, а ми питали оден другого: „Кому дадуть другу нагороду?“

Інспектор обізвав ся піднесеним голосом:

„Другу нагороду заслужив собі сего тижня Олекса за задачі домові, за лекції, за поведене, за все“.

Всі ми звернули очи на Олексу — пізнати було, що ми всі були з того раді. Олекса встав, завстидав ся; сам не знав, що з ним діє ся.

„Ходи сюди“ — сказав інспектор. Олекса вийшов з лавки і підійшов до інспектора. Той приглянув ся головці Олекси, що виглядала немов з воску; подивив ся на те мале тіло, одягнене в старе, подерте убрание дорослого чоловіка; подивив ся на ті сумні і добрі оченята, з котрих мож було вичплати все терпіне;

„Олексо, даю тобі нагороду. Ніхто більше не заслужив собі єї, як ти. Даю єї тобі не лише за пильність і поступи в науках, але і за твоє добре серце, за твій шляхотний і красний характер“.

Олекса порушив головою і шияк так, немов би хотів щось проковтнути, а на нас поглянув солодко, немов би хотів виразити свою вдячність.

Іди, сину — сказав інспектор — іди, дорогий хлопче. Бог най'тя благословить“.

Ми стали виходити зі школи. В сїнях побачили ми батька Олекси, коваля, блїдого як звичайно; лице у него понуре, волося не зачесане, шапка звисала на бік; він хитав ся на ногах. Скоро учитель спостеріг его, сказав щось потиху до інспектора; той взяв Олексу за руку і повів его до батька. Хлопчина дрозжав. Директор, учитель і нас чимало збілось в-около коваля.

„Ви батько того хлопця? — спитав інспектор весело коваля. — Дивіть в поміж пятьдесяти і чотирох хлопців він дістав другу нагороду. Се дитина дуже спосібна і охоча до науки; хлопець добрий, котрого полюбили всі“.

Коваль слухав з отвореними устами, погнанув уважно на учителя і інспектора, потім на сина, що стояв, дрозжачи перед ним зі спущеною головою, і немов би по раз перший в тій хвилі доперва пригадав собі і зрозумів ті всі муки, які він завдавав синові; на лиці его було зразу видно якесь здивованє, потім біль; він ухопив сина за голову і притиснув его, може в перший раз, до грудий.

Ми всі перейшли побіч него; я запросив Олексу до себе до дому на четвер враз з Гаврилком і Омельком; одні товариші стискали ему руку, другі цілували его, — кождий сказав до него якесь солодке слово. А батько дивив ся на се зачудований, пригортаючи заєдно сина до грудий.

Добре постановленє.

5. неділя.

Нагорода, яку дістав Олекса, вразила трохи мое сумління. Я ще ніколи нагороди не дістав. Від якогось часу я занедбав ся в науках; нині я не вдоволений з себе, та не тільки я, але і учитель і тато і мама не вдоволені мною. Вже і забава не приносить мені тої приємности, що перше; тоді, коли я учив ся пильно, то по науці біг я від столика до забави з такою радістю, як-би я вже цілий місяць забавок не бачив. Навіть до обіду з братиком, сестричкою, мамою і татом не засідаю так вдоволений, як давнійше. Щось, немовби тягар лежить мені на серцю, а голос сумління відзиваєсь заєдно: „недобре, недобре!“ Вечером бачу тільки хлопців, що повертають з роботи; всі они умучені, але веселі спішать, щоби чимскорше добитись до дому; они розмовляють голосно, сьміються, поклепуючи оден другого, одні з чорними руками від угля, другі з білими від вапна, а я думаю собі: сі працювали від всходу сонця до сеї пори, а з ними і другі еще менші, що цілий день подавали гонти на дахах, а всі они покріпились лише раз в полудне кавалком хліба. Встид мене обняв на такий спомин, бо я за той час ледви які чотири сторони зошити записав. Дуже я з себе не вдоволений, о дуже. Бачу, і батько ходить невеселий, хотів би сказати, що єго засмучую, але він жалує мене. Дорогий мій отець, той, що так много працює! Все ту єго; все, що що бачу довкола себе в хаті, все, чого діткну ся, що мене учить, що забавляє, все то овоч єго невтомимої праці — а я не працюю; кільки то він труду, жертв, прикrostий мусів дізначи, нім се все роздобув!

А я боюсь труда! Се за велика несправедливість, она мене мучить дуже. Хочу поправити ся від нині, хочу взятись до науки, як Стефан, хочу віддати їй всі мої сили; перемочи сон, коли мене вечером морочити стане; хочу рано вставати; буду відганяти ліннєвство від себе, буду працювати, навіть терпіти, хоч бим занедужав, щоби лиш статись лїпшим, поправитись в науках. Сьміло до праці! До праці зі всіх сил, з цілої душі! До праці! Она осолодить мені хвилию відпочинку, за-бави стануть мені милїйшими, обїд веселїйшим. До праці! Она поверне мені добрий усьміх учителя і сердечний поцілуй мого батька!

Мала льокомотива.

10. п'ятниця.

Олекса прийшов до нас вчєра вчаснїйше з Гаврилком. Здаєсь мені, що хоч би були синами князїв-скими, не угощено би їх красше і з більшою радостію. Гаврилко прийшов перший раз. Омелько не прийшов, бо єго тато повернув з Америки. Моя мама поцілувала обох товаришів сердечно; они почєрвонїли, не знаючи, що з собою дїяти.

Олекса був дуже задоволений тим, що дістав нагороду, але і тим найбільше, що єго тато дуже подобрів, перестав пити горівку, таї цілий день працює в кузнї. Він так Олексою урадований, що рад би єго цілий день коло себе, в кузнї, мати.

Ми розпочали забаву; я повиймав всі мої забавки; Олекса остовпїв, скоро побачив малу льокомотиву, щб порушалась сама, а ще тягнула вози за собою. Чогось подібного він єще не бачив. Я єму дав ключ, щоби собі накрутив, скоро перестанє порушатись.

Не бачив я его еще так урадованим; що хвилі відсував він нас на бік, аби ми не стояли на заваді поїздови; а коли поїзд став, він перемінював вози, обтирав їх, оглядаючи з усіх боків.

Ми всі стояли докола і дивились на ту его тонку шию, на ті бідні уха, котрі я не раз покровавленими бачив, на той довгий кафтан з позакочуваними рукавами, з котрих висунулось двоє утлих, вихудлих рук. Ох Боже! я-б ему тепер кинув до ніг всі мої забавки і всі мої книжки, відняв-бим собі від уст послідний кавалок хліба, щоби ему дати; здіймив-бим з себе убрание, аби его убрати; упав-бим на коліна, аби ему руку уцілувати.

„Той поїзд бодай дарую ему“, — погадав я собі! Але на се треба було призволення батька.

В тій хвилі чую, що мені хтось у руку упхав кусник паперу; оглядаюсь, се тато; розвинув я папір, а там стояло написано:

„Олексі сподобавсь твій поїзд. Він не має забавок. Чи до тебе серце не приговорює?“

В тій хвилі ухопив я обіруч льокомотиву враз з возами, а вручаючи се Олексі, сказав я:

— Возьми, то твоє.

Він споглянув на мене — не зрозумів.

— „Се твоє, повторив я, я тобі дарую“.

Тепер споглянув він на мого вітця, на маму і спитав:

„Але за що?“

Мій тато сказав на се: „Дарує тобі Богдан се, бо він є твоїм приятелем, бо тебе любить“...

Олекса спитав несміло: „Чи маю се забрати до дому?“

„Певно“ відповіли ми всі разом.

Олекса вже стояв на порозі, а ще не відважився відійти.

Він був щасливий! Гаврилко поміг йому завинути поїзд в хустку.

„Коли прийдеш до мене — сказав Олекса — до кузнї, побачиш, як мій тато працює. Будемо гратись цвяхами“.

Мама дала Гаврилкови кілька красних цвїтів, аби їх передав своїй мамі.

Так розпрацались ми всі урадувані і щасливі.

17. п'ятниця.

Вчора виїхав я з татом на село. Там поступили ми до школи, в котрій учителем був давний добрий товариш мого тата.

В комнаті учителя стояв на столі каламар деревляний, дуже цікаво різьблений. Мій тато став ему приглядатись, а учитель сказав:

„Сей каламар, се для мене дорога памятка... Коли воля, послухайте, як він до мене дістав ся. Я був давнїйше учителем вязнів. Наука ішла з ними дуже пиняво; се були люди уже старші, котрим ні писане ні читане не дуже в голові й було. Був там оден поміж ними, що був уважнїйшим від всіх інших; учив ся пильно і глядїв на мене оком вдячним і повним ушанованя. Він був еще молодий, волос на голові, на бороді був у него чорний; він здавав ся більше нещасливим від всіх других; в заводу був столярем; відсиджував кару за те, що раз в гнїві кинув гиблем на свого майстра, котрий его переслїдував; майстра скалічив він сильно в голову, за те засудили его на 6 років вязниці; три роки мав пересидіти ту, а на

дальших три роки мав піти до тяжшої в'язниці кудись далеко відси. Він був означений Ч. 78. — Він вивчився скоро читати так, що я йому багато книжок достарчувати мусів.

„Одного дня при кінці лекції приблизився він до мене, ухопив мене за руку, поцілував її і з сльозами в очах сказав: „Завтра вивозять мене на три роки відси! Спасибіг! спасибіг вам за науку!““ За-ким я опам'ятався, що се значить мало, зник він в товпі в'язнів. Минуло три роки. Я й не гадав о тім чоловіці — аж ту передвчера входить до мене якийсь незнакомий чоловік з довгою чорною, вже трохи посивілою бородою; убранє на нім дуже бідне; він спитав мене: „Чи то ви, пане, той учитель, що перед трома роками учив в'язнів?““

„Я; а хтож ви?“ спитав я.

„Я в'язень Ч. 78; ви научили мене читати і писати; я вже відпокутував мою провину і приходжу... просити вас, щоби ви від мене прийняли сей маленький даруночок; він вправді не має ніякої вартости, але я его зробив у в'язниці власною рукою.““ — Я здивувався дуже; зразу не знав я, що маю відповісти. Він споглядав на мене благаючим оком; я витягнув руку по подарунок — і от видите его.“

Ми приглядалися довго роботі; здаєсь, виконав бідняга острим цвяхом; робота ся мабуть довго тревала, хто знає чи не три роки; терпеливість якої она вимагала — нечувана; у споду було вирізьблене перо, що лежало в-поперек зошити, а в-около була напись: „Мому учителеви! Памятка від Ч. 78! Шість літ! А під сподом дрібним письмом видніла напись: *Наука і надія...*

Ми посиділи довше, потім розпращались. Я не міг забути про оповідане учителя; вязень та каламар снилися мені. Ледви я рано на другий день увійшов до класу, зараз розказав я Данилкови цілу подію з вязнем, описав ему точнісенько каламар та й не забув про напись: Шість літ! Данилко задрожав при тих словах і споглянув на Омелька, що сидів в лавці перед нами.

— Тихо! шепнув Данилко. — Омелько розказував як раз, що бачив у свого батька такий сам каламар! Він казав що его привіз з Америки, де через шість літ пробував, для свого добродія великого; я хотів подивитись на той каламар, зайшов був оногда до Омелька, та вже не застав каламаря: батько поїсному добродієви; Омелько був еще маленький, коли его батько провинив ся, і не памятає того, а мати ему нічо не казала; памятай же-ж, най тя Бог криє, абись о тім каламарю кому еще яке слово сказав!“

Кузня.

18. субота.

Олекса прийшов вчора вечером до мене, щоби мені пригадати, аби я до него прийшов; сьогодні вийшов я з татом на прохід умисно улицею, де кузня Олексиного батька находить ся. Коли ми вже близько кузні були, вибіг проти нас Грицько; він мав якийсь звиток в руці, а під плащем его було всюда понапишано всячини. Ага! тепер я догадав ся, з відки він тільки цвяхів та іншого зеліза до школи приносить. Коли ми у дверех кузні станули, побачили ми в ній Олексу, що сидів на купочці цегол з книшкою в руках і учив ся лекції. Він встав зараз і впровадив нас

до кузні; було в ній повно диму з вугля: на стінах висіло повно молотків, кліщів, засувок та іншого зеліза, а в однім куті величезний міх ковальський. При ківалі стояв батько Олекси; помічник держав штабу зеліза на огнищі, щоб єї розжарити до червоности, а хлопець невеликий то натягав то опускав міх ковальський.

— „Ага! От і є! — сказав коваль, скоро нас спостеріг. — Прийшов до нас той добрий твій товариш, що дарує цілі поїзди зелізничі! Прийшов, щоб побачити, як працює ся в кузні. Зараз побачите!“

Челядник підставив розжарений кінець штаби на ківало, а коваль підніс великий молот і стукав ним по червонім зелізі; підчас того викручував челядник штабу на всі боки; зелізо гнуло ся, скручувало ся, прибирало вид розвиненого листя, немов би се був віск.

— „Ну щож, паничу, бачив ти, як се робить ся?“ — спитав мене коваль, як скіннив роботу, і поставив штабу передо мною; она виглядала тепер, як жезл який.

Потім вложив другу штабу до огню.

— „Справді, се гарна робота — сказав до коваля мій батько; — працюєте тепер; повернула і охота до праці?“

— „А так, повернула — відповів коваль, обтираючи піт, що лляв ся цюрком з чола. — А знаєте, хто се так зробив, що охота повернула?“

Мій тато нич не сказав.

— „От, отсей добрий хлопець — сказав коваль, показуючи на сина, — той поцтивий хлопець, що так пильно учив ся і честь батькови приніс, а той батько обходив ся з ним мов з бидлятем, а той батько пропивав все!...“

По тих словах уцілував він кілька разів сердечно Олексу.

Ми посиділи ще трохи, а коли побачили, що нашим розговором забираємо дорогий час ковалеви, розпрощались і пішли домів.

Дорогою сказав до мене отець :

„Ти ему дарував забавку з бляхи; але хоть-би она була зі щирого золота, викладана самими дорогими камінями, то і такий дарунок нічим би був для того доброго хлопця, щб спроміг батькове серце переробити!“

Сліпі.

24. четвер.

Наш учитель занедужав; его заступає другий, щб довший час учив в закладі сліпих. Він найстарший віком в нашій школі; він дуже добрий і дуже багато уміє. Скоро лишень увійшов до кляси і побачив хлопця, щб мав завязане око, приступив до него і сказав:

„Шануй очи, моя дитино!“

Данилко встав і спитав:

„Чи се правда, пане учителю, що ви учили сліпих людей читати?“

„Так, сину, через довгі роки,“ “ відповів учитель.

„Може би ви були ласкаві нам що о тім закладі розказати?“

„Ви, діти, вимовляєте слово сліпі, так як хорі, вбогі, або інші бідаки. Але чи розумієте ви значіне того слова? Розважте трохи. — Сліпі!! — Бути сліпим, нічого не видіти ніколи! Не відріжняти дня від ночі, не оглядати ані сонця, ані рідних родичів, нічого з усього того, що находить ся в округ нас, чо-го дотикаємо ся; бути в вічній темряві немов би під

землею! Попробуйте, замкніть очі і скажіть собі: я їх більше не отворю; зараз вас обійме неспокій, страх, буде вам видаватись, що сего не видержите, що скорше умерли-бисьте, або збожеволіли. А мимо того.... бідні діти скоро увійде ся до закладу сліпих по раз перший, особливо в порі свобідній від науки, і скоро почує ся із усіх боків гру на флеті, скрипках, голосні розмови та сьміхи, і скоро побачить ся, як та дівтора вибігає, то збігає зі сходів, як она свобідно проходить по коритарах та комнатах, — годі увірити, що се ті нещасні, ті бідаки, щó найстрашнішим каліцтвом діткнені, якого чоловік дізнати може. Треба їм добре придивитись. Суть між ними хлопці старші, сильні і веселі, щó зносять мужно своє каліцтво; але легко пізнати їх з лица, що багато перетерпіли они, нїм привикли до того нещастя. Суть там і другі, бліді, з лагідним виразом лица, з котрого вичитаєш легко, що цілком вже піддали ся своїй недолі; їх лица сумні знати по них, що часом, хоть в укритю, нині єще плачуть. О! мої дорогі діти! Розважте, що деякі з них осліпли в протягу кількох днів, другі по цілих роках слабости, по численних страшних операціях, а другі уродились такими, посеред ночі, що нїколи зоря для них не показувалась; они увійшли на сьвіт, немов до якого гробу; они не знають, як виглядає обличчє чоловіка! Скоро я собі нагадаю ту клясу, всі ті очі, запечатані на віки, всі ті очі, хоть отворені, але без сили зору, без житя, а тепер спогляну на вас.... здаєсь, що ви всі дуже щасливі!“

Учитель замовк. В цілій клясі панувала тишина, хоч маком сїй.

„Чи се правда, що сліпі лїпше дотиканєм спізнають усе, чим ми?“ спитав Данилко.

„Так, відповів учитель. Всі інші змисли у них досконалі власне для того, бо они мусять доповняти змисл зору, а навіть його заступати; тому они ліпше і більше розвивають ся, ніж у тих, що видять. Рано, скоро встануть, питають ті нещасні оден другого: „Є сонце?“, і котрий найскорше убере ся, спішить на двір, вимахує руками в воздуху, щоби дізнатись при помочи чуття, чи є тепло сонічне, і зараз спішно вертає, щоби добру новину принести: „Є сонце!“ — З того, як хто ходить, они зображують собі зріст его; по голосі пізнають они душу чоловіка; они памятають звук голосу довгі роки. Діткнувшись ложки, они спізнають, чи она чиста, чи брудна. Дівчата пізнають в руках вовну закрашену штучно від тойж барви природної. Переходячи улицую, пізнають они по запаху майже усі склепи, навіть такі, в котрих ми ніякого запаху не чуємо. Они пускають фуркало і надслухують, де оно гучить, а скоро почують, спішать просто до него і ніколи не помилять ся. Они качають обручі, кидають круглі, скачуть через шнурок, будують домки з камінчиків, зривають фіялки, як би їх виділи; плетуть кошики, та соломі ріжнобарвну, і то скоро та добре; таке мають чуте в пальцах. Для них найбільшою приємністю дотикатись чогось та відгадувати, що се за предмет, який его вид. Нераз позваляють їм в музею промисловім дотикатись предметів, а навіть брати їх в руку; що то за радість для них. Кожду річ обмацують, потирають, обертають в руках, аби побачити, яка она!“

Грицько посчитав тепер учителя, чи се правда, що сліпі далеко ліпше учать ся рахунків, як другі.

Учитель відповів:

„Правда! Учать ся рахунків і читаня. Мають книжки, умисно для них видавані, звуки на них випуклі; они пересувають по них пальці, пізнають звуки, складають їх у слова і вимовляють їх — словом, читають плавно. А скоро помилять ся, покрасніють, як діти. Они пишуть без чорнила. Пишуть на грубім і твердім папері при помочи сталевого вістря, котрим риють значки, що відповідають азбуці; ті значки виступають по другій стороні паперу, так що они, обернувши папір, пересувають пальці по випуклих значках, розпізнають їх пушками і читають плавно не лише своє письмо, але і інше подібне. Так пишуть і читають рахунки. А особливо рахують з памяти дуже добре, бо увага їх не звернена на інші предмети, як у нас. Колиб ви виділи, як уважно і радо они прислухують ся читаню, як они все памятають, як між собою розправляють, навіть і малі, о історії і мові рідній! Слух у них такий делікатний і вправний, що они, хоть усі говорили би нараз, чують і розуміють себе. Они дуже люблять своїх учителів; пізнають їх вже по ході; они пізнають, чи він здоров чи ні, по голосі, з одного его слова. Між собою люблять ся дуже, суть добрими товаришами. Они грають на різних інструментах, особливо дівчата.“

Віктор запитав, чи красно грають.

„Они дуже люблять музику, — відповів учитель. — Музика, се їх щастє, їх житє. Сліпі діти, такі, що ледви до закладу їх віддано, стоять кілька годин на однім місци, слухаючи музики. Учать ся легко, грають з замилуванєм. Колиб ви почули в закладі музику, колиб ви побачили, як грають, з піднесенім чолом, з усміхом на устах, піднесені тою гармонією, що розходить ся в нескінченій темноті, котра

їх окружає, тоді пізнали-б ви, якою великою утіхою — є музика. У них є той, що найліпше грає на фортепяні або скрипцях — немов королем: всі его люблять, всі подивляють! Скоро два товариші посварять ся або погнівають, ідуть до него, щоби їх погодив. Нім ляжуть спати, ідуть усі до него і кажуть ему: „Добраніч!“ Пізнім вечером, скоро вже умучені наукою, іграшками, проходом, ляжуть спочивати, балакають лише о музиці, інструментах та піснях. Чим сьвітло для інших очий, тим музика для їх серця.“

Данилко спитав, чи можна піти до закладу, побачити їх.

— „Можна — відповів учитель — але ви ще не повинні іти туди. Колись пізнійше, як зрозумієте се велике нещастє, підете. Сумно се бачити, мої діти. Побачите там хлопців, що сидять при отвертім вікні, щоби відітхнути сьвіжим воздухом; здаєсь, они глядять на зелену рівнину і на красні синї гори, котрі ви видите... а подумати, що они нічо не видять, що ніколи нічого не побачать з тої краси, в котрій ваш зір потапає, серце вам з болю стиснєсь. страшно! Ті, що з уродження слїпі, котрі ніколи сьвіта не видїли, котрі по нікім і за ніким не плачуть, бо нічого не видїли, щасливі супроти других! Але суть там такі, що осліпли перед двома — трема місяцями, котрі знають, щб они утратили — се найнещасливійші! Оден з них сказав до мене раз із смутком: „Хотїв бим раз оден еще, хоть на одну мить, поглянути на сьвіт, щоб побачити маму, котрої вже нагадати собі не можу.“ А коли мама котрого з них до них прийде, кладуть на єї обличє руки, посувають ними від чола до бороди, до уший, щоби *почути*, яка она; кличуть єї по імени кілька разів і просять, щоби їм.

показала ся, щоби дозволила поглянути на себе бодай на хвилю, навіть старші люди виходять з того закладу з плачем! Між нами нема ні одного, котрий би виходячи відтам, не був готовий виречи ся частки свого зору, аби лише одробинку з него дати усім бідним дітям, для котрих сонце не має сьвітла, а мати не має облича!!!“

На улиці.

25. субота.

Я дивив ся на тебе, Богдане, нині вечером крізь вікно, коли ти повертав від учителя; ти потрутив якусь жінку; вірю, що сталось се случайно. Уважай більше, коли ідеш улицею. Коли уважаєш на себе дома, чомуж не робиш сего і на улиці, котра є домом всіх?! Памятай, Богдане! Подибаєш коли сивенького старця, жебрака, жінку з дитиною на руках, каліку, робітника, що угинаєсь під тягарем, що несе на плечах, уступись на бік, мій сину; нам треба шанувати старість, нужду, любов матери, каліцтво, недугу, працю, смерть. — Скоро побачиш двое дітей, що сварять ся або й бють ся, розділи їх, не дорікай їм і словом; а бють ся дорослі люди — іди проч, не приглядай ся сему звірячому способови полагодження спору, котрий обиджує гідність чоловіка і псує молоде серце. Побачиш п'яного, усунь ся на бік; хоть такий чоловік для наших очий гідкий, більше похожий на звіря, однако може се у него недуга, а може ставсь хто другий причиною сего; одна хвиля, він може статись найліпшим батьком, найчеснішим чоловіком, як той

коваль, що ми у него були. Ведуть улицею чоловіка скованого, не дорікай єму; він може невинний. — Несуть на ношах чоловіка, перестань розмовляти або й сьміятись з товаришами, бо там може лежить конаючий, або окалічений робітник; — відкрий голову, не сьмій ся, не жартуй, скоро зустрінеш похорон; памятай, що завтра може тебе діткнути таке нещасте. — Ушануй дітий з інститутів, що ідуть парами улицею: се темні, глухонімі, каліки сироти; — подумай, що нещасте і милосерде людске пересуваєсь попри тебе. — Побачиш недогарок який на улиці — загаси єго, бо він може статись причиною великого нещастя, або й смерти. — Спитає тебе хто про що, відповідай зараз по правді та привітливо. Не висьмівай нікого, не божи ся непотрібно, не кричи — шануй улицю. Памятай, що з захованя чоловіка на улиці мож судити о степені єго вихованя. — Старай ся пізнати улицю, місто, в котрім мешкаєш, щобись мав завсїгди живий єго образ перед очима, навіть тогди, коли єго покинеш, ту твою малу вітчину, щб для тебе була цілим сьвітом, коли єще перші кроки ставляв ти при помочи твоєї мами; там набув ти перших понять о житю, о науці; там найшов ти твоїх перших приятелїв. Місто було немов матерю для тебе! оно тебе учило, бавило, піклувало ся тобою.

Твій отець.

Марець.

8. середа.

Данилко став від часу, коли переконав ся, що то за вязень зробив каламар, найбільшим другом Омелька, того, що має усохлу руку; він помагає Омель-

кови в науці в школі, дає йому пера, оловці, папір; він, здаєсь, хотів би Омелькови винагородити нещасте, яке спало на него через батька, о чім він нічого не знає.

Вже від кількох днів споглядала за Данилком перекупка яблук; здавалось, що она очий з него не може відвернути, бо для тої доброї, чесної жінки, що живе лише для свого сина, був Данилко, що ему помагав у всім, а до того найліпший ученик в класі, якимсь королем, якимсь сьвятим. Она споглядала на него все; здавалось, що она має ему щось повісти, а не сьміє. Аж учора набрала відваги, і обізвалась до Данилка:

— Даруйте, паничу, але ви такі добрі, так любите мого сина... Зробіть ласку, возьміть отсей малий дарунок від бідної матери. — Она виняла з кошика білу, малу, декуди позолочену скриночку.

Данилко сказав рішучо: Дайте се вашому синові, я не прийму нічого.

Жінка задумала ся, стала его перепрашати: Я не хотіла вас, паничу, обидити, сохрани Господи,... се цукорки.

Але Данилко знов сказав: Ні, ні!

Тоді виняла жінка несьміло з коша що найкраще яблоко, і сказала до Данилка:

— То возьміть, паничу, бодай отсе; занесіть вашій мамі. —

— Ні, спасибіг вам, не возьму; я буду завсїгди для Омелька те робити, що лиш зможу, але нічого за те не прийму; дякую вам так сердечно, якби я взяв ваш дарунок. —

— Але ви, паничу, не гнівні на мене? — спитала неспокійно перекупка.

— Боже борони, цілком ні, сказав Данилко, а на прощане додав: — Оставайтесь здорові! — і пішов домів.

— Що се за добрий хлопець! Єще ніколи не виділа я так доброї дитини — сказала в голос перекупка.

Хорий учитель.

11. субота.

Вчера вечером ходив я відвідати мого хорого учителя. Від надміру праці занедужав. Щодень пять годин в школі, потім година гімнастики, потім єще дві години науки приватної — то значить: спати мало, їсти скоро і говорити від рана до вечера; годі такому бути довго здоровим. Так каже моя мама. Учитель мешкає на четвертім поверсі; я увійшов до убогої, темнавої комнати, де лежав мій учитель. Волос покрив єго бороду, було знати, що давно не бритвив ся. Одну руку приложив до чола, щоби ліпше побачили, і закликав своїм добрим, милим голосом:

— А то ти, Богданку!

Я приступив до ліжка; він поклав свою руку на мое рамя і сказав:

— Добрий в тебе хлопець! Спасибіг, щось прийшов відвідати твого бідного учителя; зле зі мною, як бачиш. — А як ся мають твої товариші? Що чувати в школі? Добре і без мене! Обходитесь і без вашого старого учителя, не правда?

Я хотів відповісти, що ні, але він додав:

— Ну, но, я так собі лише говорив; знаю прецінь, що ви мене любите.

І глибоко зітхнув учитель. Я приглядав ся подобизнам хлопців, котрими ціла комната була обвішана.

— Видиш, сказав учитель, то все мої ученики, що вже від більше, як дваццяти літ, дарують мені свої подобизни. Добрі хлопці. Се мої пам'ятки. В хвили, як буду умирати, в останнє спогляну на всіх тих хлопців, серед котрих я тільки літ прожив. Ти мені також даш свою подобизну, правда?

Потім взяв помаранчу зі столика і дав мені в руку.

— Не маю іншого дарунку для тебе, — сказав, — прийми се від недужого. —

Я дивив ся на него і не знаю чому сумно мені якось стало.

— Послухай, щоб я тобі, Богданку, скажу, — промовив по хвилі учитель; — я справді сподіваюсь еще сей раз з моєї недуги вилизатись, але... от наколиб не удалось мені... памятай, возьмиє до книжки, переможи себе оден раз, раз оден; часто не достача пильности, не достача охоти, але якесь упередженє, та достача довіря в самого себе суть причиною, що ви, хлопці, не робите правдивих поступів в науці. —

Тимчасом став учитель тяжше віддихати; цізнати було, що терпить дуже.

— Горячка мене мучить — сказав учитель по хвилі і зітхнув; — ледви що я живий. Памятай, учись рахунків та більше прикладай ся до писаня, бо погано мажеш. Не удасть ся тобі се відразу, так спічни, і знов до праці. Вперед звільна, не рвись, але спокійно, терпеливо до праці, а переможеє і найбільші трудности. Іди, сину, мене мучить горячка; поздорови твоїх родичів; не приходи до мене, бо я не хочу, щоб ти мучивсь аж на четвертий поверх! До побаченя в школі! А наколиб ми вже не мали побачитись,

споминай мене, того, щó ты любив, тихим добрим словом.

По тих словах слези в очах мені стали.

— Нахили голову — сказав учитель.

Я нахиливсь, а він поцілував мене в голову. Потім сказав еще:

— Бувай здоров! — і відвернув ся до стіни лицем.

З слезами в очех зійшов я на долину з щирим постановленем послухати ради мого доброго, бідного учителя.

Малий небіщик.

16. четвер.

Хлопець, щó мешкає в тім самім дімку, де і перекупка, той з першої класи, товариш мого брата, — помер. Був се добрий хлопець, учив ся добре; дістав першу нагороду; він любив дуже мого брата; моя мама плакала і цілувала его, скоро его зустрінула. Він носив шапку з червоного сукна; батько его є послугачем при залізниці.

Учора вечером ходили ми на похорон. На подвірю зібралось було чимало товаришів шкільних з родичами, учителі, учительки, — прийшов і наш директор. Вікном комнати, в котрій лежав небіщик, доходив нас голосний плач матери помершого хлопця. — Дві пані, матери его шкільних товаришів, принесли два вінці. О год. п'ятій розпочавсь похорон. Попереду ніс хлопець хрест, потім ішов наш пан-отець катехит з дяком, за ним несли товариші шкільні, ростом найвисші в цілій школі, домовину. На ній лежала нагорода пильности і два вінці. За домовиною ішла,

заводячи жалісно, єго бідна мати, та дехто з єї знакомих; відтак ішли ми по двох у двох рядах, а з нами і наші учителі.

На улиці ставали люди, та дехто з них промавляв: „Бідний хлопчик“, або „Бідна мати.“

Небіщик не довго нездужав; в чотирох днях помер. Ще кілька годин перед смертю хотів встати, щоби зробити задачу рахункову, такий був пильний!

Домовину прикрито землею, а ми вернулись домів, розпрощавшись з домовиною. Прощай; Прощай на віки! Будемо же о тобі памятати! Земля тобі пером!

Колотнеча.

20. понеділок.

Кирилка посадив учитель нині побіч мене; я писав — а він потрутив мене, що аж зошит захляпав ся. — Мене то угнівало і я сказав до него недобре слово. Кирило відповів усьміхаючись: — „Нароком я сего не зробив.“

Я повинен був єму повірити, але мені се не сподобалось, що він усьміхнув ся, і я подумав собі: „Ого, який він гордий, що дістав нагороду!“ — Я не міг гніву повздержати, та щоби пімститись, трутив я єго так міцно, що він цілу сторону зошиту собі поспеував.

— „Ти то вчинив нароком“ — сказав Кирило гнівний і підніс руку, немов би мене хотів вдарити; але опамятав ся і додав; „Побачимось по школі!“

Мені стало прикро; я зрозумів мою вину і зразу хотів я єго перепросити; але потім подумав я собі, що се була би покора з моєї сторони, що се був би встид для мене перепросити єго, коли він мені грозив, що на улиці „по школі побачимось“; товариші назва-

либ мене боягузом, казалиб що я побоювавсь зміритись з Кирилом і ддятого перепросив его.

По науці вийшов я вперед зі школи. На улиці ждав я Кирила, а коли той до мене приближивсь, підняв я лїнію у гору, щоб боронитись, скоро він мене нападе.

— „Нї, Богдане, — сказав Кирило усьміхаючись — остав; станьмо добрими товаришами і дальше, якими до тепер були.“

Я остовпїв зразу на ті слова; він взяв мене за руку і додав:

— „Нїколи не буде більше між нами колотнечі; неправда?“

— Нїколи, нїколи — відповїв я.

Ми розстались вдоволені, щасливі. — Прийшовши до дому, розказав я се все татови, надїючись, що похвалить мене за те; але тато поглянули на мене грізно і невдоволені сказали:

— „Ти повинен був перший подати єму руку, бо ти був винен. Ти не повинен був піднимати лїнії на товариша, лїпшого від тебе!“ і вирвавши мені з рук лїнію, зломали єї у двоє і шпурнули до землі.

24. пятавця.

Чого-ж ти, Богдане, такий недобрий для мене? Ти певно не знаєш, яку прикрість ти мені сим робиш. Коли ти був маленький, сидїла я цілими годинами при твоїй колїсцї; і не гадала о забаві з моїми товаришками; нераз у ночі кілька разів вставала і бігла я до тебе, щоб дізнатись, чи головка твоя еще горяча. Ти сего не знаєш, братику, і кривдиш мене, ту твою сестру, що стала-б матерію твоєю і любила

би тебе як сина, наколи-б постигло нас найбільше нещасте. Ти того не знаєш, що коли помруть родичі наші, я буду твоєю найліпшою приятелькою, буду одинокою, з котрою ти будеш міг згадувати наших родичів і наш вік дитинний, і що може я на тебе буду мусіла працювати! Богдане, пам'ятай, скоро тобі лучить ся яке нещасте в житю, прийдеши до мене, і скажеш: Дорога сестро, прийми мене до себе! Нагадаємо собі ті часи, як ми були щасливі... Нагадаємо собі батька, неньку, нашу хату, ті красні дні дитинні, що так далеко від нас відбігли. Тоді певно твоя сестра тебе притулить, потішить, она й готова плакати з тобою. Не прогнівайсь, братику, за отсі слова. Я не укрию нічого перед тобою, не хочу тобі твоїх провин пам'ятати, а хоч би ти еще був гірший для мене, я останусь однакою для тебе; ти будеш завсїгди для мене моїм дорогим братчиком; пам'ятати лише буду те, що я тебе носила на руках, що я враз з тобою маму і тата любила, що я дивилась, як ти виростав, що я через тільки літ була тобі найліпшою товаришкою. Прошу тя, напиши мені бодай одно слово сердечне таки ту на отсїм листку паперу.

А на доказ того, що на тебе не гніваюсь, скажу тобі, що я нині понаправляла всю твою одежу, поскладала твої книжки і забавки; робила я се все ночю, коли ти смачно спав.

Напиши мені яке добре слово, прошу тя.

Твоя сестра Галя.

Я не варт бути твоїм братом.

Богдан.

Цвітень.

1. субота.

Нині першого цвітня; оден з найкращих днів сего року! В школі було так весело! Кирило обіцяв взяти мене до свого батька, а мама казали, що заведуть до охоронки дітей. І се мене еще втішало, що мій товариш мулярчук вже подужав. Крізь вікна школи виднідо чисте голубе небо, на деревах значно було розвиваючі ся пучки, всюди вікна поотвирані, а посеред них скриночки та вазонки з квітками. Учитель не сьміяв ся, бо він ніколи не сьміє ся, але був дуже веселий. Він учив рахунків і жартував. Вікна нашої кляси були отворені, ми всі не могли налюбувати ся чистим воздухом, а в наших головах снувались гадки о прогульках. Через вікно доходив до нас стукіт з поблизької кузні та спів женщины, щб мабуть заколисувала дитинку; а з далеку заходив голос жовнірської труби.

Учитель затих на хвилю, поглянув крізь вікно і сказав: Весняне небо, якась мати співає, якийсь трудящий чоловік працює, хлопці учать ся!... Як то гарно!

По школі побачили ми, як і другі товариші були також веселі; всі ішли рядами, ступаючи сильнійше та приспівуючи собі; учителі усьміхались і жартували з нами, а мати Омелька, перекупка, принесла цілий кошик пахучих квіток, щб наповняли вонею цілі просторі сїни шкільні. Ніколи еще не був я, здавалось мені, так щасливим, а побачивши маму, щб на мене перед школою, ждали, сказав я:

— Я нині такий чогось радий! Щб се такого вчинило мене таким веселим?

А мама сказали усміхаючись: Се весняна погода та чисте сумління.

4. вівторок.

Вчора ходив я з мамою до охоронок дітей. Двіста дівчаток і хлопчиків маленьких еще, дуже маленьких, входило як-раз рядами до комнати, посеред котрої стояли два предовгі столи з повикрауваними дірами. В тих дірах містились чорні миски, повні рижу і фасолі, а поруч них ложки цинові. Декотрі з тих дітей потикались по дорозі, то бебевхкали до землі; декотрі з них і заводили, аж учителька їх піддвигла. Декотрі з них ставали побіч мисок, та забірались їсти, аж учительки їх чроганяли словами: Вперед! Вперед!

А они посунулись яких чотири кроки наперед, та знов ставали коло других мисок; так довелось кождому дібратись, попасаючи по дорозі, до своєї мисчини. Коли вже учителькам удалось упорядкувати їх, розпочалась молитва. Всі діти зложили рученята, підносили очи то в гору то до мисчини, немов би хотіли пильнувати, щоби їм каші ніхто не забрав. Були між ними і такі, щб дивились на літаючі мухи, а декотрі кашляли, бо їм кришка в дихавку залетіла, і то так сильно, що риж як град устами та носом в округ розлітався. Аж то було забавне!

Попоївши, пішли гуляти по городі. Всі забрали маленькі кошички з перекускою, та розсипались по городі.

Тут зараз сягали они до кошичків та витягали свої засоби: хліб, сливки сушені, кавалочки сира, яйце на твердо, яблочко, варений горох і т. и. В одну мить

город засіяв ся преріжними округками, немов би їх, хто нароком для пташків розсипав.

Дітвора уганяла за собою, тримаючи в зубах ті присмаки. Трох хлопчиків шпортало у твердих яйцях, немов би хотіли які скарби з него добути та поровсипувавши кавалочки з них, збирали їх на ново, якби які перли.

Тимчасом мама моя пестила і гласкала то одно то друге. Вся дітвора стала до неї горнутись; одні подавали мамі хрущики, другі шкірку з помаранчі, одна показувала боляка на пальці, що попекла собі; знов інші гузики та квітки; кожде щось хотіло показати, щось принести або й розказати.

В тім самім часі лучились ту ріжнородні пригоди, а все мусіли їх лагодити учительки. Одні падали на землю, другі не могли відв'язати шнурочків від кошика, інші знов трохи подрапались; крик, сьміх, галас по цілім городі.

Заки ми вийшли, взяла мама двоє з них на руки. Скоро се другі побачили, зараз просили, щоб і їх піднести; одні з них мали уста замащені жовтком, другі соком помаранчі; той хапав маму за руку, а сей за палець, щоби поглянути на перстень; інші тягали за ланцюшок, а другі таки тримались сукні, немов хотіли видрапатись у гору.

„А дивіть, що з вами дієсь — сказала до мамн учителька — тож они вам ціле убрание знищать“.

Але мама на се не зважали. По якімсь часі удалось нам вийти з городу. Тоді пустилась за нами вся дітвора аж до зелізних штахетів, та повисувала головки і рученята через крати, щоби побачити нас еще раз, щоби попрощатись з мамою.

„До побачення! До побачення!“ говорила їм мама, ідучи на улицу. Одежа її була ціла замурвана, помнята, а волосся розтирхане. У руках держала мама квітки, а в очах видніли слези. Мама була весела, немов би виходила з якої забави.

Учитель мого батька.

Нинішня моя прогулька, се одна з найкращих, які я коли робив.

Передвчора при обіді читав мій батько газету. Нараз сказав з здивованем: „Боже! я думав, що его вже яких двацять років на світі нема! Знаєте мій учитель, що мене ще в першій класі народній учив, живе ще. Ему нині як раз вісімдесят чотири роки. Він називаєсь Василь Коротинський. Ось ту написано, що власть шкільна надала ему медаль заслуги за шістьдесят літ его учительської праці. Шістьдесят літ учителем, чуєте? Нема і року, як учив еще! Він живе недалечко; відси не більше години їзди залізницею. Богдане, поїдемо туди!“

За цілий вечір не велась інша розмова, як лише про сего учителя. Згадка про него, та батькові перші роки шкільні приводили батькови ріжнородні споминки з наймолодших літ: про товаришів шкільних та про небіжку маму татову.

„Коротинський, — говорив батько, — мав років сорок тоді; мені здаєсь, що я его еще бачу. Малий, згорблений, очи мав ясні. Роду був він селянського; довго боровсь з нуждою, занім при великій праці став учителем. Покійна мама моя дуже его любила, а батько був его приятелем. — Він певно мене

не пізнає; але я пізнаю его певно. — Сорок чотири роки; так! так! Богдане, завтра поїдемо до него.“

Вчора рано о год. девятій виїхали ми залізницею. День був красний. Потяг мчав ся посеред піль і зелених лук, посеред квітчастих живоплотів; в воздуху розходилась розкішна воня цвітів. Мій батько був дуже радий, розмовляв зо мною, немов з своїм товаришем.

„Бідний Коротинський! — сказав батько. Попри моїх родичів се перший чоловік, котрий мене любив, і котрий мені багато доброго зробив. Ніколи не забував я на его добрі ради. Мені здаєсь, що бачу его, як входить до класи, як ставляє палицю у кутку, як вішає капелюх на стіні. Завсїгди чинив се так само. — Він був дуже сумлінний, уважний; дуже добре тямлю его. — Певно відмінив ся дуже за тих сорок чотири роки.“

За пів години станув потяг; ми повисїдали з возів і пішли у місто шукати мешканя старого учителя. Нам вказано доріжку за містом, що вилась у гору. — Тою доріжкою пустились ми. Батько ішов замислений, не говорив ні словечка. Нарав закликав;

— Се він! певно він!

Против нас ішов долі доріжкою малий, сивий, мов голуб, старець; голову его вкривав ширококрисий капелюх; старець підпирав ся палицею, сував ногами по землі, а руки тряслись єму, немов у лихорадці.

— Се він! сказав вдруге батько і прискорив ходу, — а коли зійшлись ми з старцем, станув батько і старець собі. Лице его було еще черстве, очи ясні, живі.

— Чи то Ви, поважаний добродію, називаєтесь Коротинський? спитав батько, здіймаючи капелюх.

— Так! сказав старець.

Батько взяв его за руку і сказав: Тож позвольте, щоби вас давний ваш ученик сердечно поздоровив і вашу руку уцілував.

Старець поглянув здивований на батька і сказав: Не тямлю... Коли ви були моїм учеником?... Скажіть, як називаєтесь.

Мій батько сказав своє ім'я, рік і місце, коли і де учивсь, потім додав: Певно що годі Вам пригадати собі на мене. Я зараз Вас спізнав.

Учитель повторив кілька разів назвиско батька, надумувавсь хвильку і сказав: Так, Ви син інжинера того, що мешкав близь майдану!

— Так, сей сам.

Старець обняв батька сердечно і запросив нас до своєї хати.

За хвильку увійшли ми в мале подвіре, де стояла невеличка хата. Старець запровадив нас до неї. Вздовж одної стіни кімнати стояло ліжко, вкрите кратчастим ліжником, з другого боку стояв столик, а на нім було кілька книжок; по других місцях сеї кімнати стояло ще кілька стільців, а на стіні висіла велика мапа. Вона яблौ розходилась по кімнаті.

Ми посідали. Учитель і батько дивились довго собі в очі.

— Памятаю добре. Ваша мама се була дуже чесна, добра жінка! — Ви сиділи першого року в першій лавці на ліво, побіч вікна. Правда? О я пригадую собі ще добре Вашу малу кучеряву головку! Другого року ви невдужали, мабуть на горло. Памятаю як ви повернули у школу: блідий, худий, завитий в шаль.

Сорок літ тому назад. Правда? Спаси біг, що ви собі мене нагадали. А знаєте, ту вже було у мене кількох давних моїх учеників; оден з них вже полковником, другий єпископом... О були ту, були... але вже давненько. Тому я дуже рад, що вас бачу, бо хто знає, чи ви вже не останній з моїх учеників, котрого бачу.

— Не говоріть таке! сказав мій батько; ви ще дужі, черстві; пощо наводити на себе такі сумні гадки? Не говоріть таке!

— Ой, ой! відповів старець... А сего ви не бачите! і показав на свої трясучі руки... То вже злий знак. Від трех років трясуться мені руки що раз більше. Через те мусів я покинути завід учительський по шістьдесяти роках моєї праці. Я мусів розпрощатись зі школою, з учениками, з працею. Се було дуже важко мені, завірте, дуже важко. Коли по раз останній мав я науку, відпровадили мене всі ученики до мого мешканя! Господи! кілька то сердечности від них і родичів я тоді дізнав... Але сумно мені було, бо я передчував, що мому життю вже кінець. Рік перед тим померла моя жінка і мій син одинак. Нині живу оттут; нічого не роблю, кожний день такий мені довгий, як би єму кінця не було. Отсі книжки, що на столі — се мої памятки, мої згадки минувшости... Мені не осталося більше нічого на світі...

Нараз встав старець, підійшов до столика, виняв зпід него пачку зошитів, розв'язав її, переглянув зошити, виняв з них одну картку, а подаючи її мому батькови, сказав: Хочу вам милу несподіванку зробити.

Се була одна з задач мого батька, писана ще перед 40 роками. Батко пізнав її зараз, і переглядав

усміхаючись. Нараз в очах его заблиски слюзи. Я поспитав о причину сего, а батько притиснув мене до себе і сказав:

— Дивись на ту картку. Се письмо моєї бідної мами; се она власною рукою робила ті поправки. А єї послідні слова она сама писала. Дорога, сьвята моя мамо!

Батько уцілував сю картку.

— Се мої памятки, сказав учитель. Я переглядаю їх часто, та цілих моїх 60 літ стоять мені перед очима. Кілько їх ту є, Господи! Богато з учеників тямлю добре, особливо найліпших і найгірших. — Памятаю добре, як вас любила ваша мати. Ви були сего варті. Такий з Вас був розважний, слухняний, привітливий хлопчина. Хто би такого не любив!... О, я дуже радий, що ви мене відвідали!

— Я памятаю добре, сказав батько, той день, коли моя мама мене по раз перший завела до школи. По раз перший в житю розсталась она тоді зі мною на дві годині. Ся розлука була першою з цілого ряду розлук пізнійших, тяжких і конечних; суспільність забирала єї по раз перший сина, аби его більше вже не віддати.

Відходячи поручила мати мене Вашій опіці і розпращалась зі мною в слезою в очах. Ви сказали тоді до неї... „Будьте пані супокійні, завірте мені.“ Сих Ваших слів, Вашого погляду при сїм, я не забуду ніколи. Ті згадки привели мене сюди, до Вас. По сорок роках приходжу, щоби Вам сказати: „Спасибіг, мій добродію!“

Учитель не відповів і слова, лиш гладив мене по голові; я чув, як его рука дуже тряслась. Тимчасом глядів мій батько по комнаті. Мені здавалось, що я

читаю єму з очий думки єго: „Бідний учитель! Про роках шістьдесяти невтомимої праці се ціла єго заслуга.“

По хвилі вибрались ми до міста на обід.

Батько взяв учителя попід руку, учитель взяв мене за руку і так немов нерозлучені сходили ми доріжкою долі; за чверть години зайшли ми у господу Бесіда велась що раз більше оживлена, бо наш учитель дуже повеселійшав. Подано обід; тато покраями мясо, хліб, насипали соли на мясо; учитель їв і розмовляв разом. А мій батько глядів на него з таким поглядом, як чинить се часом дома зі мною з усмішкою на устах.

В кутку господи стояв сам господар, а з ним ще кількоро людей; они приглядались нам пильно, а так добродушно, сердечно, немов би їм милим був той скромний пир, даний в честь учителя.

По другій годині вийшли ми разом, так як увійшли до господи. По дорозі ставали люди, приглядались нашій трійці, а майже всі витали нас, здіймаючи капелюхи.

В одній улиці почули ми голос дітей. Се були ученики, що читали в школі. Старець затримав ся; здавалось мені, що посумнів.

— От бачите, щб мене болить, сказав він до мого тата. Через літ шістьдесять слухав я тої музики, серце моє привикло до неї. Тепер я сам... Не маю вже дітей...

— Не кажіть сего, відповіли тато; маєте багато дітей по цілім сьвіті, щб Вас не забули, так як я Вас не забув.

— Ні, ні, сказав учитель, не маю вже школи, не маю і дітей. Без дітей не довго мені вже жити. Незабавом вибе моя послідна година.

— Не говоріть так, не думайте так, мій дорогий учителю. — Ви тільки добра на світі зробили, ви так шляхотно ужили Вашого життя.

Серед такого розговору зайшли ми до стації; поїзд мав вже відходити.

Важко було розпрачатись. У учителя і батька були слези в очах, а на їх вид розплакався і я на добре. Занім ми всіли до возу, заміняв батько свою палицю з срібною булавкою з простою палицею учителя і сказав: Затримайте єї від мене на памятку. Потяг рушив. Ми виглянули через вікно.

— Оставайтесь здорові! До побаченя! були послідні наші слова.

Учитель покивав головою, і сказав: вже не побачимось!

До побаченя, до побаченя — сказали тато.

Учитель підніс трусячу руку до неба і відповів: Там!

Потяг помчав наперед, а ми лиш з далека вже виділи піднесену руку учителя.

20. четвер.

Хтож би був міг погадати, коли я вернув веселий, щасливий з прогульки з моїм батьком, що через десять днів не побачу ані дерев, ані піль, ані неба! Я був дуже хорий, небезпечно хорий. Я чув, як моя мама плакала наді мною, я бачив мого блідого тата, що якомсь дивно глядів на мене, сестру і брата, що шептали щось до себе, і лікаря в окулярах, що сидів

завсїгди коло мене і щось говорив зі мною, чого я не розумів. Зі мною було дуже лихо; я мало не розпращався з сьвітом. Бідна моя мама! Було таких три або і більше днів, про котрі я нич не тямлю, немов би їх переспав серед прикрих, неясних снів.

Мені здаєсь, що була при моїм ліжку моя добра учителька; а мабуть був і мій учитель; нагадую собі і ясну кучеряву головку Данилка; Гаврилко приніс мені помаранчу. Потім пробудився я немов би з глибокого сну; я зрозумів, що мені лекше стало; мама і тато вже усміхались до мене, а сестра моя співала коло мене веселу пісоньку. Ох! який се був тяжкий, страшний сон! З того часу стало мені що раз ліпше. Прийшов мулярчук, той що своїми мінами нас в школі розсьмішував; я по раз перший засьміявся. — Учера був у мене Олекса; він прийшов просто з кузьні свого батька; він був цілий чорний, замазаний вуглем.

Коли розпращався зі мною, побачив я на моїй руці сліди чорної его руки, котрою стискав мою руку, пращаючись зі мною; дуже мене той знак утішив; я нагадував собі довго на мулярчука, хоч він вже може знов помагав у кузьні батькови. — Дерева за той час позеленїли, деякі вже зацвили, — зробилось тепленько на дворі, тато посадили мене на стільці коло вікна; я приглядав ся школярикам, що з книжками під пахою спішили до школи; я тішив ся, що також незабавом піду до школи; дуже рад би я чимскорше побачити моїх товаришів, мою лавку, і город і улицю; мене кортіло дізнати ся о всім, що за той час в школі зайшло; я рад був забратись до них та моїх зшитків, мені було тужно за ними, немов би їх цілий рік не бачив. Бідні мої мамуня! Як они по-

блідли і схудли! Бідний, мій тато, як він умучений. — А мої добрі товариші, що приходили мене відвідати! Коли згадаю, що прийде час розлучитись з ними, тяжко мені стає. Данилко, та може ще оден або двох підуть зі мною до висших шкіл — а другі? По укінченю кляси четвертої оставайтесь здорові; не побачимось більше! Гаврилка, Олексу, Кирила і других чесних, добрих хлопців утрачу з очий раз на всегда!

Нині вписали мені тато у мій памятник ось що про робітників:

Чомуж Богдане мав би ти твоїх товаришів утратити? Таж то від тебе залежить. По укінченю школи народної підеш до гімназії, а твої товариші до ремесла; позістанете отже в тім самім місті, може літ багато. Чомуж не мали би ви бачити ся? Як будеш на університеті, знайдеш їх по фабриках і склепах; утішиш ся дуже, скоро побачиш твоїх товаришів літ дитинячих вже доролисми людьми — при праці; проведеш між ними цілі години і багато річий научиш ся там таких, що дотикають нашої суспільности, нашої вітчизни! Памятай, скоро не позістанеш в приятни з тими, що в літах дитячих були твоїми приятелями, трудно тобі буде в літах пізнійших заприятити ся; тож ностанови собі від нині утримувати завсігди сердечні зносини зі всіма теперішними товаришами і з тими, що з тобою остануть ся і дальше в школі і з тими, що підуть до рілі та до варстатів. Люди кляс висших се немов старші у війску, а робітники се рядові, се жовнірі праці; кождий рядовий є рівно шляхотний як і старший, бо чоловіка ушляхотняє не зиск але праця, не уряд але діло; рядовий так як і робітник більше заслужені від старших, бо они мають менші зиски зі своєї праці; ушануй їхні труди; не зважай

на ріжницю майна і становища, бо лише підлий і дурний чоловік примінює до сего свої чуття і степень привітливости; памятай, що кров, котра пролялась за волю нашого народа, потекла з тіла робітників на нашій ниві; люби Гаврилка, Олексу, Кирилка і всіх других, котрі в своїх грудях малих робітників мають серця праві і шляхотні; постанови собі, щоби ніяка зміна судьби, ніякі достатки і щасте сьвіта не видерли тобі ніколи з душі тої сьвятої приязни для тих твоїх теперішних товаришів. Приречи мені, що наколиб по яких сорок роках, в дорозі на якій стації залізної дороги побачив і пізнав в убраню машиніста твого теперішного приятеля Гаврилка, або при плузі на ниві Кирилка....! Ні не прирікай мені сего, я знаю певно, що ти підійдеш до одного і другого і привитаєш ся з ними сердечно, як тепер їх витаєш, хоть би ти був тоді міністром.

Твій батько.

27. четвер.

Нині зайшов я перший раз по моїй слабости до школи, від кількох днів не було Гаврилка в школі; — мати ему умерла. — Учитель нам се сказав і додав:

Завтра прийде Гаврилко до школи. Прошу ж вас, діти, ушануйте біль, що душу ему роздирає. Скоро покажесь, привітайте его сердечно, але і поважно; не обертайте до него з жартами або сьміхами, памятайте о тім!

І справді другого дня трохи пізнійше, як ми усі, прийшов Гаврилко; він був блідий дуже; очи его були червоні; він ледви тримав ся на ногах, одєжу мав на собі чорну. Ледви увійшов до класи, розплакав ся в голос; вид школи, до котрої мама его майже що

день відпроваджувала, від тої лавки, в котрій він сидів і так часто думав о своїй мамі, вразив его серце важко.

Учитель притиснув его до себе і сказав:

Плач, плач, сирото, але не вдавайсь в розпуку Матери твоєї вже нема, але она видить тебе, она тебе любить еще, она живе еще при тобі; прийде день, коли побачиш її, бо твоя душа така добра, як і єї. Відваги, синку!

Учитель запровадив Гаврилка у лавку; тут здавалось успокоїв ся він, по хвилі виняв книжку і зшити знід лавки; случайно отворив як раз книжку в місци, де була картина, представляюча маму, що провадить сина за руку; на сей вид розплакав ся Гаврилко знов в голос; потім похилив головку на лавку і плакав дальше тихо. Учитель махнув рукою, щоби ми оставили его в супокою. — Я присунув ся до Гаврилка, положив ему руку на рамя і сказав до него з тиха:

— Не плач, — Гаврилку!

Учитель розпочав науку серед гробової тишини в школі, — котру від часу до часу переривало тихе шльоханє бідного Гаврилка.

Л і т о.

24. середа.

Вже чути в воздуху, що зближаєсь конець року шкільного. Дерева в городах цілі умаєні цьвітом та покриті листем; ученики вже убирають ся по літньому. Як любо тепер поглянути, вийшовши з класи, як то все змінилось, як все інакше виглядає, як в місяцях попередних. Хлопці підстригли довгий волос; голови

понакривали солом'яними купеляхами, літні убраня по-вівають порозпинані, немов вітрила вітрака. Одні хлопці убрані у білих річах, другі позавязували широкі хустки на шию, інші убрані цілком на червоно, кождий по своєму. Хлопці приносять з собою цвѣти до школи, другі ловлять хрущі та мотилі, інші їдять з кістками вишні, деякі вже і купають ся, а всі разом гадають лише о вакаціях; кождий з нас більше не-терпеливий, як звичайно, кождий що день веселійший, бо ближше вакації!

Червень.

3. субота.

Нині читали ми в школі про Тараса Шевченка. Він родив ся 25. лютого 1814. в селі Моринцах на Україні; де родичі его були крѣпаками. Мама скоро его відумерла. Батько дав его вчити до дяків, котрі ним поштуркувались. В 15-ім році взяв его дідич села за льокая до себе, а спізнавши талант у Тараса до рисунків, віддав в школу малярства до Петербурга. Добрі люди викупили Тараса з крѣпацтва р. 1838. за 2500 рублів. Шевченко став від тепер вільним чоловіком. В р. 1847. віддано его до війська за кару, що написав вільнодумну поезию; і вислано его на азийську границу. Там пробував 10 років; уласкавлений вернув до Петербурга, де хотів собі запрацювати тільки гроша, щоби собі на родині кусник землі купити та побудувати хатину. Однак не діждав того, помер в Петербурзі 26. лютого 1861. р. Тіло его перевезено на Україну і похоронено коло міста Канева на високій горі.

Рідний край.

14. вівторок.

Через сей тиждень розказував і читав нам учитель про Шевченка; як бідував будучи малим хлопцем, як тужив за рідною Україною, коли жив над Аралом, як любив свою сестру Ірину, а як грався з дітьми та приносив їм бублики, як діти по нім лазили, як він спомагав старців, які він красні вірші писав, та як дуже він любив свій рідний край, свою Україну! Не забуду сего ніколи.

Мій рідний краю, земле дорога моя, де родились мої батьки і де ляжуть їх кости, де і я надіюсь вік мій прожити і умерти! Земле моя дорога, де полягло тільки козацких голов, мати моя рідна, я дитина твоя, що тебе не умію поняти і не знаю тебе цілої, я тебе величаю і люблю з цілої душі. Я тим пишаюсь, що я родивсь на рускій землі, що она мене зове своїм сином. Люблю твої пречудні степи, золотоколосі ниви та сині гори; люблю твою давнину, кургани та могили; люблю красу твою; люблю і поважаю тебе цілу так, як люблю те місце, де перший раз побачив я сьвіт; рівно люблю твої всі міста і села, як люблю родиме село. Присягаю Тобі, що буду любити всі твої діти як братів, що завсїгда поважати буду твоїх великих і славних синів, що за тебе проляли кров свою! Присягаю тобі, що буду чесним і трудячим жителем краю, що буду старатись, щоби статись гідним тебе, щоби служити тобі; що буду старатись, аби з твоєї землі щезла нужда, темнота, несправедливість, злочин, щобиς могла жити і розвиватись спокійно. Присягаю Тобі, що служити Тобі буду вірно по

силам, витревало і сьміло, а наколиб прийшов час віддати за Тебе кров і жите — віддам їх і умру з солодким іменем твоїм на устах, повертаючи очи мої в останне на твій благословений прапор!

Липень.

1. субота.

Послідна картка, писана рукою мами.

Рік скінчив ся! Тепер маєш розстати ся з твоїми учителями і товаришами. Розстанеш ся з ними не лиш на час вакацій — але може й на все. Отець перенесений до другого міста, поїдемо всі враз з ним туди в осени. — Прикро се, Тобі, правда? бо я знаю, що ти любиш твою стару школу, до котрої ти через три роки з ряду ходив все в тих самих годинах, тих самих хлопців, тих самих учителів, тих самих їх родичів і кривних, і твою маму, і твого батька, котрі чекали на тебе перед школою; ту твою стару школу, де ти розвивав ся, де учив ся, де найшов тільки твоїх порядих товаришів, де кожде слово, яке ти почув з уст учителя, мало лише на ціли добро твоє і твоїх товаришів; де не дізнав ти ніякої прикрости, котра би тобі не була на пожиток. — Задержи-ж в душі твоїй те саме привязане до твоєї старої школи, і попрощай сердечно всіх твоїх товаришів. — Нє-одному лучить ся якесь нещасте: тому помре батько, тому мати, іншому обое; одні помруть за молоду, другі проллють може кров за вітчину; багато з них буде добрими робітниками, вітцями родин; — а хто знає, чи нема посеред них і такого, що колись віддасть превеликі заслуги вітчині і стане славним. Тож то прощай їх сердечно: остав частинку твоєї душі посеред

тої великої родини, в котру ти увійшов еще дїтваком, а виходиш підростаючим хлопцем, і котру твій тато і мама так дуже люблять, бо і тебе в тій родині люблено. Школа, Богдане, се немов мати; она взяла тебе з рук моїх, де ти учив ся ледви говорити, она нині віддає мені тебе великим, роботящим, сильним хлопцем; най буде она благословена, а ти, мій сину, ніколи на ню не забувай!

Будеш дорослим мущиною, пізнаєш сьвіт, може й звідаєш другі краї, побачиш великі міста, а в них величаві пам'ятники штуки і промислу людського — і не одно з сего затре ся в твоїй пам'яті цілком, — одного лише ніколи не забудеш: сего білого дому з малим цвітником, де з пучечка розвинув ся цвіт твого ума. Будеш мати образ єго в пам'яті аж до послідної хвилі життя твого, так як і я буду мати все перед очима образ того дому, в котрім по раз перший почула твій голос.

Твоя мама.

Послїдний іспит.

7. п'ятниця.

Нині рано був у нас іспит. О год. осьмій були ми всі в класі, а о чверть на дев'яту посходились наші учителі, прийшов і пан директор, а вкінці і пан інспектор. Посеред класи стояв великий стіл, вкритий зеленим сукном; на столі лежали наші зошити, рисунки, книжочки нагороди пильности, великі катальої, воколо стола засіли учителі, пан директор а на горішнім місци пан інспектор.

Я сідїв побіч Гаврилка. Не весело було мені... о ні! Я нагадував собі, що се в послідний раз си-

димо оба поруч себе в тій школі. Гаврилко сидів собі скулений у двоє; він рисував якісь взірці в околу подоби́зни свого батька; Гаврилко не знав е́ще о́ тим, що маємо розстатись може й на все; треба було е́му се сказати.

— Знаеш, Гаврилку, сказав я до него, в осєни мій тато переносить ся до другого міста.

Гаврилко спитав мене, чи і я також з батьком поїду; а коли я відповів, що поїду, спитав він:

— Не будеш вже з нами разом в клясі четвертій?

— Ні, не буду.

Гаврилко промовчав хвильку, не перестаючи рисувати, потім підніс голову до гори і спитав дальше:

— А не забудеш твоїх товаришів з кляси третої?

— Не забуду, сказав я, не забуду нікого; а на тебе... Гаврилку, буду більше всіх пам'ятати. Хтож би тебе міг забути?!

Він глядів на мене довго, поважно, з его очий читав я, що він багато, багато говорити хотів; але не сказав ані слова, лиш подав мені ліву руку, удаючи, що правою рисує; я стискав міцно, горячо тоту чесну руку.

Іспит минув, все йшло добре, навіть дуже добре; всі були вдоволені, найбільше наш учитель; видно се було по его лиці. — Оно немов розяснилось, усміхалось, як ніколи ми сего не бачили. Се була одна его нагорода за цілорічну працю; за десять місяців поблажливости, терпеливости а також тільки прикрости. На сю одну хвилю працював він так довго і приходив пильно до школи, хоч нераз був хорий! Бідний учитель! Сего і більше нічого не жадав він від нас в заміну за тільки любови, привязаня до нас, за тільки серця.

Мені здаєсь тепер, що все буду єго бачив такого щасливого як нині; а скоро виросту, а він еше жити буде, а ми зійдемоь, тоді скажу єму о тій хвилі щастя, яку я нині на єго лиці бачив, котра мене так тронула!

Нам прочитали наш поступ, роздали нагороди, другим образки, а інших упоминали, щоби більше учились і ми розійшлись домів в тим, що маємо по сьвідоцтва прийти. в понеділок

Пращанє.

10. понеділок.

Ми зібрались о год. 9 рано; на улиці зібралась така товпа родичів та знакомих, а може ще більше цікавих, що годі було перетиснутись.

Ледви що вибила год. 9. увійшов наш учитель до кляси. Він мав в руці спис учеників і зараз почав в голос читати:

— Першу нагороду дістав Данилко.

Всі урадувались з того. По черзі відчитав учитель і тих, що мусять повтаряти клясу. Они плакали гірко.

Скінчивши роздачу нагород і сьвідоцтв, відізвався учитель до нас тими словами:

Діти, по раз послідний зібрались ми разом. Ми пробули рік цілий з собою а тепер розстаємоь добрими друзями, правда? Тяжко мені розставатись з Вами, любі діти!

Він замовк хвильку, потім говорив дальше: —

Може коли був я нетерпеливий, а може коли не хочючи і несвідомо був я супротив котрого з вас

несправедливим, а може надто строгим, того прошу, най вибачить мені.

— Ні, ні, — скричали товариші в оден голос — ні, ніколи того не було!

Вибачте мені, — говорив учитель дальше, — і любіть мене, як доси. На слідуєчий рік не буду з вами, але дасть Біг будемо бачитись; на всякий случай позістане згадка о вас вічно в моім серцю.

До побаченя, хлопці!

Сказавши се, прийшов учитель між нас, а ми горнулись до него, щоб поцілувати его руку або бодай одежу.

— До побаченя, до побаченя! гукнуло нараз пятьдесят голосів. — Спасибі вам, пане учителю! Най Вас Бог милує! Не забувайте на нас!

Ми вийшли усї з класи. Гамір та галас був такий, що слова власного не чути було. Пращались товариші між собою, родичі з учителями і школярі з ними. Всюди було чути: Будьте здорові! До побаченя!!

Я розпращав ся з мулярчиком, ми поцілувались тричі. З Гаврилком усї цілувались і обіймались, а з другими теж. Він був послідний, з котрим я розпращав ся; мені котились слези з очий, як ми в останне руку собі подали і сердечно обнялись.

З слезами в очах я й прийшов до дому. Зараз спитали мене тато:

— Чи ти попрощав ся зі всіма?

— Так, — відповів я.

— Коли маеш між твоїми товаришами такого, котрого ти чим обидив, іди до него і проси, аби тобі простив, аби забув твою провину. Є еще такий?

— Нема! — сказав я.

Працай же-ж, школо! сказав мій отець, звертаючись в сторону, де стояла наша школа.

І мама моя повторила:

— Працай!

А я нічо не міг сказати.

